

บทที่ 2

การเมืองสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

การขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

สมัยอยุธยาตอนปลายนอกจากขุนนางจะขึ้นมามีบทบาททางการเมืองค่อนข้างมากแล้ว ตำแหน่งสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นอีกตำแหน่งหนึ่งที่มีบทบาททางการเมือง ทั้งในด้านการสนับสนุนพระมหากษัตริย์หรือชิงราชสมบัติ ทั้งนี้เพราะผู้ที่ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลจะเป็นผู้ที่ทรงได้รับความไว้วางใจจากพระมหากษัตริย์ ด้วยฐานะและตำแหน่งที่เป็นรองจากพระมหากษัตริย์ทำให้ผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้สามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมืองได้ในเวลาอันรวดเร็ว ตำแหน่งสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลจึงเป็นตำแหน่งที่สำคัญ และมีบทบาททางการเมืองมาก สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก่อนการขึ้นครองราชสมบัติพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งนี้เช่นกัน

บทบาทและความสำคัญของวังหน้าในสมัยอยุธยาตอนปลาย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือที่เรียกว่า “เจ้าวังหน้า” เป็นตำแหน่งที่มีบทบาทในทางการเมืองสูงมาก ไม่ว่าจะเป็นในด้านสนับสนุนการขึ้นครองราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ การเป็นผู้เฝ้ารอในการขึ้นครองราชสมบัติ หรือแม้แต่เป็นผู้ดำเนินการชิงราชสมบัติเสียเอง

สมัยอยุธยาตอนปลาย ตำแหน่งเจ้าวังหน้าเป็นตำแหน่งที่มีบทบาททางการเมืองโดดเด่นมาก ทั้งนี้เพราะว่าเจ้าวังหน้าทุกพระองค์ที่ทรงได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งส่วนใหญ่จะเป็นพระราชโอรส หรือเป็นอนุชาของพระมหากษัตริย์องค์ที่ครองราชสมบัติอยู่ แต่เจ้าวังหน้าที่ทรงมีบทบาททางการเมือง

เด่นมากที่สุดคนนอกจากขุนหลวงสรศักดิ์แล้ว น่าจะเป็นเจ้าวังหน้าในรัชสมัยของ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ(พระเจ้าบรมโกศ) ทั้งนี้เพราะว่าพระองค์เป็นเจ้าวังหน้า เพียงองค์เดียวของราชวงศ์ บ้านพลูหลวงที่ทรงมีประสบการณ์ทางการเมืองที่ยาว นาน บทบาททางการเมืองของพระองค์ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ในปลายสมัยของสมเด็จพระ เพทราชา จนกระทั่งสิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2301 ซึ่งเป็นปีที่พระองค์สวรรคต แต่ผลจากการดำเนินนโยบายทางการเมืองของพระองค์ ได้ส่งผลกระทบต่อไปอีก เมื่อพระราชโอรสของพระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ความสำคัญของตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือ “เจ้าวังหน้านั้น” สามารถทำให้ผู้ที่ได้ดำรงตำแหน่งหรือผู้ที่ได้รับการสถาปนาจาก พระมหากษัตริย์ให้ดำรงตำแหน่งนี้ มีบทบาททางการเมืองที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไป ในที่นี้หมายถึงพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทั่วไปทันที เพราะผู้ที่ได้รับการ สถาปนาให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า ศักดินาจะเพิ่มเป็น 100,000 ซึ่งเป็นศักดินา ที่สูงสุดเป็นรองแต่เพียงพระมหากษัตริย์เท่านั้น เพราะพระมหากษัตริย์ไม่มีศักดินา ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินและเป็นเจ้าชีวิต และการเพิ่มของ ศักดินาหมายถึงจำนวนไพร่พลในปกครองจะเพิ่มขึ้นด้วยและจะเป็นกำลังสำคัญของ เจ้าวังหน้าในการสร้างฐานอำนาจทางการเมือง และแสวงหาผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจจากการใช้แรงงาน

นอกจากนี้ ผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้ายังเป็นผู้รับพระราชโองการ จากพระมหากษัตริย์ และเป็นผู้ดำรงตำแหน่งสูงสุดในสายของ พระบรมวงศานุ วงศ์ในการกระทำพิธีคัมภีร์พิพัฒน์สัตยา ซึ่งพระองค์ทรงต้องเป็นผู้เริ่มพิธีก่อน บุคคลอื่น ๆ(ถ้าให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, 2534:23)

ถ้าให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึงผลประโยชน์ที่เจ้าวังหน้าจะได้รับไว้ ว่าด้วยฐานะของพระองค์แล้วจะได้รับพระราชทานผลประโยชน์กึ่งหนึ่งของพระเจ้า กรุงศรีอยุธยา และราชประเพณีของกรุงศรีอยุธยานั้น ตำแหน่งกรมพระราชวัง บวรสถานมงคลจะทรงเป็นผู้รับพระราชโองการจากพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เช่น ในการประกาศให้ราษฎรงดฆ่าสัตว์ในวันพระเดือนละสี่วัน และห้ามไม่ให้พระบรม

วงศานูวงศ์คึกข่มเหงราษฎร (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2515:275)

ฐานะและอำนาจของผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้ามีมากและคล้ายคลึงกับพระมหากษัตริย์ เพราะว่าพระองค์จะไม่ทรงถูกจำกัดในการมีทรัพย์สินและการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ แม้แต่พิธีการสถาปนาตำแหน่งของเจ้าวังหน้าก็คล้ายคลึงกับพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์แตกต่างกันแต่เพียงว่าพิธีของเจ้าวังหน้านั้นไม่มีประเพณีการเสด็จเลียบพระนคร พิธีสงฆ์ และความวิจิตรของงานพิธีน้อยกว่าเท่านั้น นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ทรงต้องเป็นผู้พระราชทานเครื่องราชกกุธภัณฑ์และฉัตรห้าชั้นให้แก่ผู้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรด้วย (ควอริช เวลส์, 2527: 26)

ดังนั้น ด้วยฐานะและตำแหน่งของเจ้าวังหน้าย่อมสนับสนุนให้ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ อยู่ในฐานะที่เหนือกว่าบุคคลทั้งหลาย เพราะว่าแม้แต่ที่ประทับของพระองค์ยังถูกจัดไว้ให้เป็นสัดส่วน คือให้ประทับที่วังจันทร์เกษมหรือที่วังหน้า แม้ว่าจะมีเจ้าวังหน้าบางองค์ไม่ได้ประทับที่วังหน้าก็ตาม ซึ่งกรณีนั้นเป็นเหตุยกเว้น แต่โดยทั่วไปจะต้องประทับที่วังหน้า และที่วังหน้าก็จะมีทุกอย่างครบเหมือนกับพระราชวังหลวงซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์เพียงแต่ในส่วนที่ลดลงมาเท่านั้น ตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประคู้ทรงธรรม ได้กล่าวถึงหมู่พระที่นั่งและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่มีในพระราชวังจันทร์เกษมไว้ว่า

“ภายในพระราชวังจันทร์เกษมนั้น มีพระที่นั่งปราสาทจตุรมุข แต่ชั่มยอดไม่มีพระที่นั่งต่างๆ มีหลายองค์ มีช่อฟ้า หางหงส์ มุขซ้อน แต่หัวยอดชั่มมิได้มีทุกหลัง มีคาน้ำใหญ่ค่อย ช้างนำ ช้างในมากมายหลายหลัง พระคลังต่างๆ ทุกพนักงานครบบริบูรณ์ มีโรงปั้น ใหญ่น้อย และโรงแสงสรรพุฑู มีโรงช่าง โรงม้า โรงรถ ช่างทำการต่าง แลศาลพิภกษาศราสินถ้อย ความต่างๆ ทุกกระทรวงมีศาลาใหญ่ไว้พักขุนนางเมื่อจะเข้าเฝ้า

เรียกว่า ศาลาลูกขุนวังหน้า มีศาลเวรมหาดไทย กระลาโหม
 กรมท่า กรมนา กรมวัง กรมเมือง แลศาลาทั้งหกนี้เป็นที่ชำระ
 ความตามกรมทั้งหกนั้นซึ่ง มีคดีพระราชวังหน้า แลมีศาลาสาร
 บาญชี ฝ่ายในพระราชวังหน้าทสี่ศมีคุกใต้นักโทษสองคุก มี
 ทำช่างแลทำฉนวนน้ำประจำทำ . . . หนึ่งตึกคินปิ่นไม่มี เตาทำเงิน
 ไม่มี ภายในพระราชวังจันทร์เกษมนี้ มีพระอารามหนึ่งชื่อ
 วัดขุนแสน มีพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญ และพระมหาธาตุ
 และเจดีย์พร้อมบริบูรณ์พระสงฆ์ไม่มีเพราะเป็นวัดในวัง”
 (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, 2534:21 - 22)

ดังนั้นด้วยศตวรรษที่ผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า ทำ
 ให้พระองค์ทรงเป็นจุดเด่นทางการเมือง และเหล่าขุนนางทั้งหลายก็จะจับตามองบท
 บาทและความเคลื่อนไหวของพระองค์ แม้แต่พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นผู้สถาปนา
 บุคคลในตำแหน่งนี้ก็ต้องใช้ความระมัดระวังอย่างสูง เพราะด้วยอำนาจทั้งหลายที่
 เจ้าวังหน้าได้รับทั้งในด้านการควบคุมกำลังพลและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อาจ
 จะทำให้เจ้าวังหน้าเป็นผู้หนึ่งที่สามารถท้าทายอำนาจกับพระมหากษัตริย์องค์นั้น ๆ
 ได้ ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายก็เกิดความหวาดระแวงทางการเมืองขึ้นระหว่าง
 สมเด็จพระเจ้าเสือกับ เจ้าวังหน้าเนื่องจากพระองค์ทรงระแวงว่าเจ้าวังหน้าคิดจะ
 ชิงราชสมบัติ แม้ว่าบางรัชกาลเจ้าวังหน้าจะทรงเป็น โอรสของพระมหากษัตริย์ที่
 ตาม ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในบางรัชกาลจะไม่สถาปนาคำแหน่งเจ้าวังหน้าทันทีที่มี
 การขึ้นครองราชสมบัติของพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะฐานะ
 ทางการเมืองที่ได้รับจากการดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าทำให้ พระองค์มีอิทธิพลทาง
 การเมืองและอาจจะ ท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์องค์ที่ทรงครองราชย์อยู่ได้
 เช่น สมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศพระองค์ไม่ทรงแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าวังหน้าตั้ง
 แต่ต้นรัชกาลเหมือนกับสมัย อื่น ๆ

สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าเสือซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระองค์ ในรัชกาลนี้เป็นครั้งแรกนับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นมาที่มีการสืบราชสมบัติอย่างสันติ เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงแต่งตั้งให้เจ้าฟ้าพรขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า ซึ่งในสมัยของพระองค์นับเป็นครั้งแรกและครั้งเดียวของราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ เจ้าวังหน้าทรงมีฐานะเป็นพระอนุชาของพระมหากษัตริย์ และทรงมีบทบาททางการเมืองเคียงคู่กันมาโดยตลอด ตั้งแต่ก่อนการขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ และเจ้าฟ้าพรทรงเป็นเจ้าวังหน้าที่มีประสบการณ์ทางการเมืองมา ตั้งแต่ปลายรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชา เนื่องจากในสมัยของสมเด็จพระเพทราชานั้นขุนหลวงสรศักดิ์ผู้ทรงเป็นพระบิดาของพระองค์ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า และขุนหลวงสรศักดิ์ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือสมเด็จพระเพทราชาชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระนารายณ์ แต่เมื่อสมเด็จพระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทรงอภิเษกกับกรมหลวงโยธาเทพซึ่งเป็นพระราชกนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์และทรงสถาปนาให้เป็นอัครมเหสีฝ่ายขวา ส่วนกรมหลวงโยธาเทพซึ่งเป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์สถาปนาเป็นอัครมเหสีฝ่ายซ้าย (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:127-128)

ความหวาดระแวงทางการเมืองของขุนหลวงสรศักดิ์ได้เกิดขึ้น เมื่อกรมหลวงโยธาเทพให้กำเนิดพระโอรสนามว่าเจ้าพระขวัญและเมื่อเจ้าพระขวัญอายุครบสิบสามพรรษา สมเด็จพระเพทราชาทรงจัดพิธีโสกันต์อย่างยิ่งใหญ่ ประกอบกับเหล่าขุนนางต่างชื่นชมเจ้าพระขวัญ ขุนหลวงสรศักดิ์ซึ่งดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าและเป็นผู้เฝ้ารอบในการขึ้นครองราชสมบัติ จึงทรงร่วมมือกับพระโอรสทั้งสองของพระองค์คือเจ้าฟ้าเพชรและเจ้าฟ้าพรกำจัดศัตรูทางการเมือง ด้วยการสำเร็จโทษเจ้าพระขวัญที่พระตำหนักหนองหวาย และให้มหาดเล็กนำศพไปฝังที่วัดโคกพระยา (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:140 - 166)

การสำเร็จโทษเจ้าพระขวัญของฝ่ายเจ้าวังหน้านี้ ทำให้สมเด็จพระเพทราชาโกรธมาก พระองค์ถึงกับตรัสมอบราชสมบัติให้กับเจ้าพระพิชัยสุรินทร ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระองค์แทนที่จะให้เจ้าวังหน้า อย่างไรก็ตามเจ้าวังหน้าองค์นี้เป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์เป็นกำลังสำคัญที่ช่วยเหลือสมเด็จพระเพทราชาซึ่งราชสมบัติ ดังนั้นพระองค์น่าจะเป็นผู้ที่ได้ควบคุมกำลังไพร่พลในสังกัดไว้มาก เมื่อสมเด็จพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติจึงได้สถาปนาพระองค์ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าทันที และเจ้าวังหน้ายังดำเนินบทบาททางการเมืองช่วยเหลือสมเด็จพระเพทราชามาโดยตลอดเช่นการปราบกบฏต่างๆ เจ้าพระพิชัยสุรินทรจึงไม่กล้าที่จะขึ้นครองราชสมบัติด้วยเกรงในบารมีของเจ้าวังหน้าจึงได้ถวายราชสมบัติให้กับเจ้าวังหน้า

ในสมัยของสมเด็จพระเพทราชาสภาพทางการเมืองเกิดความปั่นป่วน และได้เกิดความรุนแรงทางการเมืองหลายครั้ง เช่น กบฏเมืองนครราชสีมา กบฏธรรมเถียร โดยเฉพาะกบฏธรรมเถียรหลักฐานของ ฝรั่งเศสได้บันทึกเกี่ยวกับข่าวลือไว้ว่าผู้ที่อยู่เบื้องหลังกบฏธรรมเถียร ไม่ใช่ใครอื่นแต่เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชาเองซึ่งก็หมายถึง ขุนหลวงสรศักดิ์แต่กระทำการไม่สำเร็จเพราะข่าวรั่วไหลเสียก่อน จึงได้พยายามกลบเกลื่อนสถานการณ์เพื่อไม่ให้สมเด็จพระเพทราชาทรงทราบ (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:157-158) ซึ่งสาเหตุของการเกิดข่าวลือว่าขุนหลวงสรศักดิ์พัวพันกับกบฏธรรมเถียร ทั้งๆ ที่ธรรมเถียรอ้างว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศรอดชีวิตกลับมาทวงราชสมบัตินั้น อาจจะเป็นเพราะพระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้สมเด็จพระเพทราชาเข้าพระทัยว่าขุนนางเก่าสนับสนุนธรรมเถียรแล้วใช้เป็นเหตุผลกำจัดขุนนางเก่า เพราะมีข่าวลือว่ากลุ่มขุนนางเก่าจะชิงราชบัลลังก์จากสมเด็จพระเพทราชาเพื่อสถาปนาเจ้าพระขวัญให้ครองราชสมบัติแทน (Dhiravat na Pombejra, 1994: in press)

เจ้าวังหน้าสมัยสมเด็จพระเพทราชาเป็นอีกองค์หนึ่งที่มีอำนาจทางการเมืองมาก ทั้งนี้เพราะพระองค์เคยมีบทบาททางการเมืองเคียงคู่กับพระราชบิดามาตลอด และเมื่อพระองค์มีพระราชโอรสทั้งสองเป็นคู่คิดที่สำคัญด้วยแล้ว ทำ

ให้ฝ่ายของเจ้าวังหน้าดำเนินบทบาททางการเมืองอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบฝ่ายวังหลวง เพราะเมื่อเจ้าพระขวัญสิ้นพระชนม์แล้วฝ่ายวังหลวงก็ไม่มีผู้สืบราชสมบัติ ดังนั้นฝ่ายของเจ้าวังหน้าจึงพยายามถ่ายโอนอำนาจมาไว้ที่วังหน้า เนื่องจากพระองค์มีพระราชโอรสอีกสององค์ที่จะสืบราชสมบัติ และโอรสของฝ่ายวังหน้าก็คงจะไม่ยอมให้ฝ่ายวังหลวงได้ขึ้นครองราชสมบัติ เพราะจะเป็นการตัดโอกาสในการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ในอนาคต ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือได้ขึ้นครองราชสมบัติจึงได้สถาปนาให้เจ้าฟ้าเพชรดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า และเจ้าฟ้าพรนั้นโปรดให้เรียกว่าพระบัณฑูรน้อย (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:170-171)

สมัยของสมเด็จพระเจ้าเสือได้เกิดความหวาดระแวงทางการเมืองระหว่างวังหลวงกับวังหน้า คือพระราชโอรสทั้งสองของพระองค์ หลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสได้กล่าวไว้ว่า “สมเด็จพระเจ้าเสือได้เขียนตีพระราชโอรสทั้งสองของพระองค์อยู่เสมอ เพราะเหตุว่าพระองค์ไม่ไว้ใจ” (พระราชพงสาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:175)

พระราชพงสาวดารยังได้กล่าวถึงความหวาดระแวงที่สมเด็จพระเจ้าเสือมีกับพระราชโอรสทั้งสองของพระองค์ในคราวที่เสด็จคล้องช้างที่หัวเมืองนครนายก โดยช้างทรงของพระเจ้าเสือตกหล่มที่พระราชโอรสทั้งสองเป็นแม่กองในการถมบึง เพื่อใช้เป็นทางลัดและเหตุการณ์ในครั้งนี้พระองค์จึงใช้พระแสงของ้าวตัดคอเจ้าฟ้าเพชรด้วยความช่วยเหลือของเจ้าฟ้าพรจึงทำให้รอดชีวิตมาได้ แต่ทั้งสองพระองค์ก็ถูกจับได้และถูกเขียนอย่างหนัก แต่ด้วยการช่วยเหลือของสมเด็จกรมพระเทพามาตย์ทั้งสองพระองค์จึงได้รับอภัยโทษ (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:181-183)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเจ้าฟ้าพรได้ดำเนินบทบาททางการเมืองของพระองค์เคียงคู่กับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระมาโดยตลอดถึงสองรัชกาล เพราะฉะนั้นพระองค์ย่อมเป็นอีกผู้หนึ่งที่เฝ้ารอโอกาสในการขึ้นครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระ

พระเจ้าท้ายสระ และบทบาทของพระองค์ก็โดดเด่นมากขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เมื่อพระองค์ได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า

การกำจัดศัตรูทางการเมืองของพระองค์ทรงเริ่มขึ้นด้วยการร่วมมือกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระกำจัดเจ้าพระองค์ดำในข้อหาที่ละลาบละล้วงเข้าไปในที่ต้องห้ามเป็นหลายครั้ง (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:195) ทั้งนี้เพราะว่าเจ้าวังหน้าเองก็จะไม่ยอมให้ใครมาขัดขวางอนาคตทางการเมืองของพระองค์อย่างแน่นอน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็คงจะทรงตระหนักในอำนาจของเจ้าวังหน้าเป็นอย่างดี และพระองค์จะต้องดำเนินการทางการเมืองอย่างรอบคอบ เพราะด้วยศักยภาพของผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้านั้นฐานะของพระองค์เป็นรองแต่เพียงพระมหากษัตริย์เท่านั้น และเจ้าวังหน้าองค์นี้ยังดำเนินบทบาททางการเมืองและมีส่วนช่วยเหลือให้พระเจ้าเชษฐาไต้ขึ้นครองราชสมบัติ และพระองค์ทรงมีประสบการณ์ทางการเมืองเคียงคู่กันมาด้วย อย่างไรก็ตามเจ้าวังหน้าเองก็คงจะไม่ประมาทเพราะแม้ว่าพระองค์จะทรงเป็นเจ้าวังหน้าและเป็นอนุชาของพระมหากษัตริย์ แต่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็มีพระราชโอรส และแม้ว่าตำแหน่งที่พระองค์ดำรงอยู่ซึ่งดูเหมือนว่าน่าได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไปนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าพระองค์จะได้ขึ้นครองราชสมบัติเสมอไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอำนาจและบารมีทางการเมืองของเจ้าวังหน้าด้วย

การสร้างฐานอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ขณะดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า

การสร้างฐานอำนาจทางการเมืองของเจ้าวังหน้าเริ่มปรากฏชัด เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงบูรณะวัดมเหยงค์ ซึ่งการบูรณะในครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระให้ความสนพระทัยมาก ถึงกับเสด็จไปทอดพระเนตรการบูรณะด้วยพระองค์เองและในบางครั้งก็ประทับค้างคืนด้วย การบูรณะในครั้งนี้ใช้เวลานานถึงสาม

ปีกว่าจะแล้วเสร็จสมบูรณ์ (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 251:201) ส่วนเจ้าวังหน้าก็โปรดให้บูรณะวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งคือวัดกุฎีขาวซึ่งเป็นวัดที่อยู่ตรงข้ามกับวัดมเหยงค์ เจ้าวังหน้าได้เสด็จไปทอดพระเนตรการบูรณะวัดกุฎีขาวด้วยพระองค์เองเช่นกัน และพระองค์ได้ประทับค้างคืนดูการบูรณะเช่นเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เมื่อการบูรณะแล้วเสร็จพระองค์โปรดให้จัดงานสมโภชถึงเจ็ดวันเจ็ดคืนเช่นเดียวกัน

การบูรณะวัดของเจ้าวังหน้าน่าจะเป็นการสร้างฐานอำนาจทางการเมือง เนื่องจากการบูรณะวัดเป็นงานใหญ่ที่จะต้องเสียทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก ผู้ที่สามารถทำได้จะต้องเป็นผู้ที่มีความพร้อมทั้งทางด้านแรงงานและช่างฝีมือเป็นจำนวนมาก หากเป็นบุคคลธรรมดาขยันขันแข็งไม่สามารถกระทำงานใหญ่อย่างนี้ได้ นอกจากนี้แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการบูรณะสิ่งก่อสร้างทางศาสนาเป็นการแสดงถึงอำนาจและบารมี เพราะตามความเชื่อของพุทธศาสนาเชื่อว่าผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ได้นั้น จะต้องเป็นผู้ที่สะสมบารมีไว้มากที่สุดซึ่งเป็นการแสดงถึงสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:52)

ดังนั้นการบูรณะวัดของเจ้าวังหน้า น่าจะเป็นการแสดงถึงอำนาจและบุญบารมีของพระองค์ว่ามีเหนือกว่าบุคคลอื่นๆ หรืออาจจะมีเท่าเทียมกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระด้วย นอกจากนี้เป็นการแสดงถึงอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองของพระองค์ ให้เป็นที่ประจักษ์ว่า พร้อมที่จะก้าวขึ้นสู่ฐานะที่สูงสุดต่อไป

หลักฐานของ VOC ได้กล่าวถึงฐานะของเจ้าวังหน้ากับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระไว้ว่า “ดูเหมือนว่าฐานะของทั้งสองพระองค์จะเท่าเทียมกัน” (Dhiravata Pombeyra, 1994:in press) นอกจากนี้คนของเจ้าวังหน้ายังสามารถเดินทางไปกับเรือของดัตช์เพื่อไปยังเมืองต่าง ๆ เช่น สุรัตได้ด้วย ด้วยฐานะและบทบาททางการเมืองของเจ้าวังหน้าทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระต้องดำเนินการทางการเมืองอย่างรอบคอบและประนีประนอม เพื่อป้องกันการเผชิญหน้ากันก่อนเวลาอันสมควร ดังนั้นพระองค์จึงพยายามขอความเห็นจากเจ้าวังหน้าเกี่ยวกับข้อราชการอยู่เสมอ เช่น การผ่อนปรนความเข้มงวดกับผู้เข้ารับ ด้วยความเห็นชอบของเจ้า

วังหน้าพระองค์ก็เห็นด้วย (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:237)

การสร้างฐานอำนาจทางการเมืองระหว่างวังหลวงกับวังหน้า น่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว เพราะว่าขุนนางของทั้งสองฝ่ายต่างแสดงความขัดแย้งกันอย่างชัดเจน เมื่อเจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) ได้กล่าวโทษขุนชำนาญซึ่งเป็นขุนนางคนสนิทของเจ้าวังหน้า ว่าเป็นต้นเหตุที่ทำให้สังฆราชฝรั่งเศสไม่เซ็นหนังสือยอมรับการทำทัณฑ์บน ซึ่งถือว่าเป็นการขัดพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ และยังกล่าวโทษขุนชำนาญว่ารับสินบนจากบาทหลวง ซึ่งกรณีความขัดแย้งนี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่พอพระทัยมากและจะลงโทษขุนชำนาญ แต่ด้วยความช่วยเหลือของเจ้าวังหน้า ขุนชำนาญจึงรอดพ้นจากเหตุการณ์ในครั้งนี้ (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:224)

นอกจากเจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) ซึ่งเป็นขุนนางคนสำคัญของฝ่ายวังหลวง จะขัดแย้งกับขุนชำนาญแล้ว ขุนนางจีนผู้นี้ยังขัดแย้งกับเจ้าวังหน้าในกรณีของผู้เข้ารีตเป็นโรมันคาทอลิกที่เมืองมะริดถูกบุตรชายเจ้าเมืองทำร้าย ซึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีในฐานะผู้ดูแลชาวต่างชาติได้ส่งข้าหลวงออกไปพิจารณาคดีที่เมืองตะนาวศรี เมื่อความทราบถึงเจ้าวังหน้าพระองค์ได้สั่งให้ปล่อยผู้เข้ารีตที่ถูกคุมขังอยู่ในคุกออกทั้งหมด และพระองค์ยังได้ส่งข้าหลวงออกไปพิจารณาคดีที่เมืองตะนาวศรี แต่ข้าหลวงที่ส่งไปนั้นไปถึงได้หัววันก็เสียชีวิตและมีข่าวลือว่าถูกลอบวางยาพิษ แต่พระองค์ยังไม่ทรงละความพยายามจึงได้ส่งข้าหลวงคนใหม่ไปพิจารณาคดีที่เมืองตะนาวศรีอีก และในครั้งนี้พระองค์ได้ให้ข้าหลวงนำไม้กระลำพักกับรวงและเครื่องหอมสำหรับใช้ในวัดไปมอบแก่วัดของบาทหลวงด้วย นอกจากนี้ยังได้แสดงความคุ้มครองด้วยกระสังท้องตราและมัดหวายสำหรับเป็นเครื่องหมายว่าบาทหลวงเป็นผู้ที่อยู่ในความปกครองของพระองค์ไปด้วย (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:261-262)

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) ผู้นี้เป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ รับราชการมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ เป็นขุนนางที่มีบทบาทกว้าง

ขวางในราชสำนักและในหมู่ชาวจีน โดยจะจัดสรรตำแหน่งที่เกี่ยวกับการค้าขาย มอบให้กับชาวจีน และเป็นผู้คิดอุบายนำหญิงชาวจีนเข้าไปรับใช้พระมหากษัตริย์และเจ้านายผู้หญิงในราชสำนักฝ่ายใน (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:195)

เจ้าพระยาโกษาธิบดี(จีน)นี้น่าจะมีความสามารถทางการค้าขาย มากแต่ไม่ชำนาญในการสงคราม เพราะเมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพไปทำศึกกัมพูชา ปรากฏว่าขุนนางผู้นี้หนีทัพทำให้กองทัพถูกตีแตก ความผิดในครั้งนี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงลงโทษให้ขุนนางผู้นี้ชดใช้ค่าเสียหายทั้งหมดที่เกิดจากการละทิ้งกองทัพเป็น กระสุน อาวุธปืน และดินประสิวเท่านั้น และเมื่อเทียบกับการหนีทัพแล้วถือว่าเป็นการลงโทษที่เบามาก (พระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ, 2506:447) ส่วนเหตุที่โกษาธิบดีถูกส่งไปทำสงครามทั้ง ๆ ที่ไม่ชำนาญการยุทธนั้นอาจจะเป็นเพราะขุนนางผู้นี้ควบคุมกำลังพลไว้ มาก หรืออย่างน้อยก็ควบคุมชาวต่างชาติซึ่งมักจะชำนาญการใช้อาวุธปืน

ท่ามกลางความขัดแย้งของขุนนางทั้งสองฝ่าย สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ในฐานะผู้ดำรงตำแหน่งสูงสุดของกรุงศรีอยุธยา จึงต้องทรงพยายามประนีประนอม ไว้ให้มากที่สุด แต่ภายใต้ท่าทีที่ประนีประนอมนั้นพระองค์ทรงพร้อมที่จะส่งเสริม ขุนนางฝ่ายวังหลวงที่มีความสามารถให้ได้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญทางการเมือง ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะว่าพระองค์ตระหนักในอำนาจและอิทธิพลของเจ้าวังหน้า จึงต้อง พยายามสร้างฐานอำนาจของฝ่ายวังหลวงให้เข้มแข็ง ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีการ ชลอพระพุทธไสยาสน์ ได้เกิดความเห็นที่ขัดแย้งกันระหว่างเจ้าวังหน้ากับพระยา ราชสงครามซึ่งเป็นขุนนางที่รับราชการในวังหลวง และเป็นขุนนางที่มีความ สามารถคนหนึ่ง ด้วยความมั่นใจในวิธีการของตนเอง พระยาราชสงครามถึงกับ ก้าวใช้ชีวิตเป็นเดิมพันเพื่อที่จะเคลื่อนย้ายพระพุทธไสยาสน์ทั้งองค์ และยังคงกล้าคัดค้านความเห็นของเจ้าวังหน้าที่เสนอให้บ้นองค์พระออกเป็นท่อน ๆ เพื่อความ สะดวกในการเคลื่อนย้ายและป้องกันการแตกหักขององค์พระ เหตุการณ์ในครั้งนี้ เป็นการแสดงว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงมีความรอบคอบในการดำเนินการทาง

การเมืองอย่างมาก เพราะการที่พระองค์ได้มอบหมายการตัดสินปัญหาให้กับพระเถระชั้นผู้ใหญ่จึงเป็นทางออกที่เหมาะสม ซึ่งในที่สุดพระยาราชนครินทร์ก็สามารถเคลื่อนย้ายองค์พระได้สำเร็จโดยที่ไม่ได้รับความเสียหายแต่อย่างใด และยังได้รับการปูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าพระยาราชนครินทร์ที่สมุหนายกด้วย แต่ถ้าพระองค์ทรงตัดสินพระทัยเองอาจจะเกิดปัญหาตามมา เพราะถ้าพระองค์เห็นด้วยกับพระยาราชนครินทร์ เจ้าวังหน้าอาจจะรู้สึกเสียหน้า แต่ถ้าพระองค์เห็นด้วยกับวิธีการของเจ้าวังหน้า อาจจะเป็นการบ่งบอกอำนาจของเจ้าวังหน้า (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขาน เล่ม 2, 2516:206-208)

เจ้าพระยาราชนครินทร์เป็นผู้ที่มีความสามารถ เคยได้รับมอบหมายให้เป็นแม่กองในการขุดคลองที่สำคัญ เช่น คลองโคกขามและคลองมหาชัย ด้วยการให้ฝรั่งสองกลองตัดคลองให้ตรงเพื่อประโยชน์ในการคมนาคม แต่ขุนนางผู้นี้เมื่อเจ้าวังหน้าได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ต้องสูญเสียตำแหน่งสมุหนายกให้กับหลวงจำแสนยากร ซึ่งเป็นขุนนางคนสนิทอีกคนหนึ่งของพระองค์และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมแทน แต่ต้องสูญเสียการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ให้กับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (บุษกร ลายเลิศ กายจนจารี, 2527:19) ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะมีความเห็นขัดแย้งเรื่องการชลอพระพุทธไสยาสน์ และกรณีการวางตัวเป็นกลางของขุนนางผู้นี้ในคราวสงครามจิงราชสมบัติระหว่างเจ้าวังหน้ากับเจ้าฟ้าเอกทัศและเจ้าฟ้าปรเมศร์พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระด้วยก็เป็นได้

ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เหตุการณ์ทางการเมืองน่าจะกล่าวได้ว่าปลอดภัยจากการทำทลายอำนาจจากเหล่าขุนนางและเชื้อพระวงศ์อื่นๆ ดังนั้นในสมัยนี้จึงมีเพียงเจ้าวังหน้าเท่านั้นทรงสามารถ ทำทลายอำนาจของวังหลวงได้ แต่การกระทำของเจ้าวังหน้าก็มีขอบเขต ทั้งนี้จะเห็นได้จากคราวที่ข้างทรงของพระองค์เกี่ยวข้างพระที่นั่งของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เมื่อเสด็จล่องช้างที่หัวเมืองนครนายก ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนี้น่าจะรุนแรงกว่าคราวที่ข้างของสมเด็จพระเจ้าเสือตกหล่มด้วยซ้ำ แต่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ไม่ได้ทรงลงโทษเจ้าวังหน้า โดยพระ

องค์อ้างว่าเป็นคราวเคราะห์ของพระองค์เอง แต่เจ้าวังหน้าคงจะทรงตระหนักในเหตุการณ์ครั้งนี้มาก เพราะว่าพระองค์พยายามทรงแสดงความบริสุทธิ์ใจกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น โดยการสาบานต่อรอยพระพุทธรูปและต่อหน้าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุสุดวิสัยพระองค์ไม่มีเจตนาร้ายต่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเลย (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ, 2506:448)

เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างเจ้าวังหน้ากับฝ่ายของ วังหลวงนี้ แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงพยายามแสดงว่าไม่ใส่ใจกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่พระองค์ก็พยายามสร้างฐานอำนาจให้กับพระราชโอรสของพระองค์ แม้ว่าเจ้าฟ้าเรนทรซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระองค์ได้แสดงเจตนาว่าไม่ต้องการจะครองราชสมบัติด้วยการออกผนวชเมื่อพระชนมายุครบ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงคิดจะมอบราชสมบัติให้กับ เจ้าวังหน้าโดยพระองค์ให้เหตุผลว่าเป็นเพราะเจ้าวังหน้าผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเป็นโอกาสของพระองค์จะได้มอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์เหตุการณ์อีกประการหนึ่งที่น่าจะสนับสนุนว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่มีพระราชประสงค์จะมอบราชสมบัติให้กับเจ้าวังหน้า คือ พ.ศ. 2270 สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรพระชีวหาและเจ้าวังหน้าออกผนวชเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ถือโอกาสนี้ตัดกัณท์ฝ่ายเจ้าวังหน้าด้วยการสั่งห้ามไม่ให้ตะพุ่นจ่ายหญ้าให้ช้างและม้าของเจ้าวังหน้า และยังถือโอกาสยึดช้างศึกของเจ้าวังหน้าอีกสามเชือก นอกจากนี้ยังฉวยโอกาสปล่อยหลวงมณเฑียรบาลและหลวงกลาโหมออกจากเรือนจำของเจ้าวังหน้าและเจ้าฟ้าอภัยได้เลื่อนตำแหน่งให้หลวงมณเฑียรบาลเป็นพระบำเรอศักดิ์ และหลวงกลาโหมเป็นหมื่นไวยวรนาถ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจักรพรรดิพิงศ์, 2506:943) ซึ่งขุนนางทั้งสองคงเคยรับราชการกับฝ่ายวังหลวงมาก่อนและคาดว่าขุนนางทั้งสองคงมีข้อพิพาทกับเจ้าวังหน้าจึงได้ถูกลงโทษเช่นนี้ และเมื่อขุนนางทั้งสองพ้นโทษออกมาได้พยายามยุยงให้เจ้าฟ้าอภัยกำจัดหลวงจำแสนยากร ขุนชำนาญ นายชิดภูบาล โดย

กล่าวว่าหากขุนนางทั้งสามหาไม่แล้วการจะกระทำสิ่งใดก็สะดวก

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจักรพรรดิพงศ (จาด), 2512:943)

บทบาทของเจ้าวังหน้าในฐานะผู้เฝ้ารอในการขึ้นครองราชสมบัติไม่ได้สิ้นสุดลงแต่เพียงเท่านี้ เพราะในปีสุดท้ายของรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ความตึงเครียดของทั้งสองฝ่ายรุนแรงมากขึ้น ประกอบกับการประชวรของพระมหากษัตริย์ตลอดทั้งปีด้วยทำให้ทั้งสองฝ่ายได้มีเวลาเตรียมการชิงราชสมบัติ โดยมีหลักฐานของคัตซ์ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ในปีสุดท้ายไว้

การเตรียมการชิงราชสมบัติ

ในปี พ.ศ.2275 เป็นปีสุดท้ายในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ฝ่ายวังหลวงได้เตรียมการชิงราชสมบัติ โดยเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ได้ยึดช้างและม้าของเจ้าวังหน้า นอกจากนี้ยังถือโอกาสปล่อยนักโทษซึ่งเป็นขุนนางที่ถูกคุมขังอยู่ในคุกของเจ้าวังหน้าออกมาด้วย โดยลวยโอกาสขณะที่เจ้าวังหน้าออกผนวช

หลักฐานของ VOC ได้บันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดในปี สุดท้ายไว้ ทำให้สามารถมองเห็นภาพความเคลื่อนไหวทางการเมืองของทั้งสองฝ่ายว่าค่อนข้างตึงเครียด และได้เห็นบทบาทของฝ่ายเจ้าวังหน้าและเจ้าวังหลวงที่ได้เตรียมการชิงราชสมบัติต่างๆ ที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระยังไม่สวรรคต โดยที่พระองค์ได้แสดงเจตนาที่แท้จริงออกมาว่าไม่ต้องการมอบราชสมบัติให้กับเจ้าวังหน้าซึ่งเป็นอนุชาของพระองค์ ทั้งนี้เพราะเมื่อพระองค์ได้ข่าวว่าขุนนางฝ่ายวังหน้าได้ชองสมผู้คนเพื่อเตรียมการชิงราชสมบัติ และดูเหมือนว่าจะระดมพลเข้ายึดพระราชวังหลวง พระองค์ได้สั่งให้ประหารชีวิตขุนนางผู้นั้นทันที โดยที่ไม่ได้แสดงท่าทีประนีประนอมดังที่ผ่านมา

หลักฐานของ VOC ได้บันทึกถึงอาการประชวรของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระไว้ว่าตลอดปี พ.ศ. 2275 อาการของพระองค์ไม่ดีขึ้นเลย และพระองค์

ประชวรหนักตลอดปีก่อนที่จะสวรรคตในวันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2276 เวลา 10.00 นาฬิกา (ค.ศ. 1733) (Remco Raben and Dhiravat na Pombejra, 1997: in press)

หลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวไว้ว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรด้วยโรค “พระโอยฐ์เน่า” และหมอได้ถูกประหารชีวิตไปมากกว่า 20 คนแล้ว เพราะไม่สามารถรักษาโรคนี้อันตรายได้และยังกล่าวว่าพระอนุชาของพระองค์ก็ประชวรด้วยโรคนี้อันตรายเช่นกัน (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:252 - 262) ซึ่งการประชวรของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ หลักฐานของ VOC ก็ได้กล่าวถึงเช่นกัน โดยบันทึกได้กล่าวถึงเหตุการณ์ใน ค.ศ. 1732 (พ.ศ. 2275) ไว้ว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรด้วยโรคในช่องปากและเป็นแผลเรื้อรัง นอกจากนี้พระองค์ยังได้ปรารถนาให้แพทย์ของ VOC ฟังว่าพระองค์ต้องทนทุกข์กับโรคนี้นานถึง 7 เดือนแล้ว หมออื่น ๆ พยายามจะรักษาแต่อาการไม่ดีขึ้นเลย จึงขอให้แพทย์ของ VOC ช่วยรักษาพระองค์ (Dhiravat na Pombejra ในวินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, 2537:133-138)

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรหนักอยู่นั้น พระองค์ได้ข่าวว่าเจ้าวังหน้าพร้อมพระราชโอรสของพระองค์ออกผนวช หลักฐานของ VOC ลงวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2275 ได้บันทึกไว้ว่าในขณะที่เดียวกันนั้นสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้รับข่าวจากพระราชโอรสของพระองค์ว่าออกหลวง Tja Seen ซึ่งเป็นขุนนางของฝ่ายวังหน้าได้รวบรวมผู้คนจาก หัวเมืองทางเหนือมีจำนวนมากถึง 12,000 คนซึ่งทำเหมือนกับว่าเตรียมพร้อมที่จะเข้ายึดพระราชวังหลวงและทำเหมือนว่าขณะนี้พระองค์ได้เสด็จสวรรคตแล้ว (Dhiravat na Pombejra ในวินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, 2537:141)

เหตุการณ์ข่าวลือเกี่ยวกับการระดมพลของขุนนางฝ่ายเจ้าวังหน้าในครั้งนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงสั่งประหารชีวิตออกหลวง Tja Seen ทันทีเมื่อเจ้าวังหน้าได้รับข่าวนี้พระองค์พยายามจะขอเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแต่ไม่สำเร็จ เพราะพระองค์ถูกขัดขวางจากขุนนางผู้ใหญ่ คั้งนั้น เพื่อยืนยันในความ

บริสุทธิเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น พระองค์จึงเสด็จกลับวังและออกผนวช

(Dhiravat na Pombejra ในวินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, 2537 :141-142)

จากข่าวลือการระดมพลของขุนนางฝ่ายเจ้าวังหน้าทั้ง ๆ ที่พระองค์ไม่ได้คุมกำลังฝ่ายเหนือ ส่งผลให้สถานการณ์การเมืองภายใน กรุงศรีอยุธยาตั้งเครียดมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างฝ่าย วังหลวงกับฝ่ายเจ้าวังหน้าอยู่ในขั้นวิกฤต หลักฐานของ VOC กล่าวไว้ว่าความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่ายอาจจะถึงขั้นแตกหักได้ และในเดือนธันวาคมการประชวรของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระคงจะอยู่ในขั้นที่วิกฤต เพราะ VOC กล่าวว่าทั้งสองฝ่ายต่างระดมพลและอาวุธอย่างเปิดเผย เพื่อเตรียมการทำสงครามชิงราชสมบัติและทั้งสองฝ่ายก็ออกมาเผชิญหน้ากัน ซึ่งทำเหมือนว่าขณะนี้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระสวรรคตแล้ว และวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2275 พ่อค้า VOC ก็ได้ข่าวว่าเจ้าพระยาพระคลังถูกฝ่ายเจ้าวังหน้าจับตัวได้แล้ว (Dhiravat na Pombejra ในวินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, 2537:144)

สรุปได้บันทึกไว้ว่าเจ้าฟ้าอภัยซึ่งทรงต้องการขึ้นครองราชสมบัติได้รวบรวมผู้คนเป็นจำนวนมากถึง 40,000 คน โดยมีเสนาบดีของฝ่ายวังหลวงคอยให้การช่วยเหลือโดยเฉพาะเจ้าพระยาพระคลัง ฝ่ายของเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ได้ให้พระราชวังหลวงเป็นฐานที่มั่น ส่วนเจ้าวังหน้าก็ได้เตรียมกำลังพลไว้ในวังหน้าจำนวน 500 คนเพื่อเตรียมทำสงครามกับฝ่ายวังหลวงด้วยเช่นกัน (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับสรุป, 2522:137-139)

จากสถานการณ์ความตึงเครียดทางการเมืองที่เกิดขึ้นในปี สดุดท้ายก่อนการสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ส่งผลให้สงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้ยิ่งใหญ่และรุนแรงกว่าครั้งใด ทั้งนี้เพราะว่าตลอดระยะเวลาปีที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรอยู่นั้นสถานการณ์เอื้ออำนวยให้ทั้งสองฝ่ายได้เตรียมสะสมกำลังและอาวุธรับสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่จะเกิดขึ้นในเวลาอันใกล้

นอกจากนี้การออกผนวชของเจ้าฟ้านเรนทรพร้อมกับการไม่ยอมรับราชสมบัติ น่าจะทำให้เจ้าวังหน้าคาดเดาสถานการณ์ทางการเมืองที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์ทางการเมืองมาถึงสองรัชกาล และพระองค์ยังทรงเป็นผู้เฝ้ารอการขึ้นครองราชสมบัติด้วย ดังนั้นการที่พระองค์อ้างว่าไม่พอใจที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระมอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้าอภัยแทนที่จะเป็นเจ้าฟ้านเรนทรนั้น น่าจะเป็นเหตุผลทางการเมืองมากกว่า เพราะว่าไม่น่าจะเป็นไปได้ที่พระองค์จะไม่ต้องการขึ้นครองราชสมบัติ เพราะพระองค์เป็นผู้ที่ได้สะสมอำนาจและบารมีมาตั้งแต่ต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแล้ว แต่ถ้าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระมอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้านเรนทร สงครามชิงราชสมบัติอาจจะไม่เกิดขึ้น เพราะเจ้าฟ้านเรนทรมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับเจ้าวังหน้า และพระองค์น่าจะทรงถวายราชสมบัติให้กับเจ้าวังหน้า เพราะว่าเหตุการณ์ในทำนองนี้เคยเกิดขึ้นแล้วในสมัยของสมเด็จพระเพทราชา เมื่อพระองค์ไม่ได้มอบราชสมบัติให้โอรสของพระองค์ (ขุนหลวงสรศักดิ์) แต่กลับมอบให้เจ้าพระพิชัยสุรินทร์แทน ซึ่งในที่สุดเจ้าพระพิชัยสุรินทร์พร้อมด้วยขุนนางฝ่ายวังหลวงทั้งหลาย จึงได้ถวายราชสมบัติให้กับเจ้าวังหน้าการสืบราชสมบัติในสมัยนั้นจึงไม่เกิดการนองเลือด

เพราะฉะนั้นเจ้าวังหน้า (สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) ก็คงจะคาดเดาสถานการณ์เหล่านี้ได้ พระองค์จึงทรงต้องการให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระมอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้านเรนทร แต่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระในฐานะที่พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์น่าจะทรงมีสิทธิ์ที่จะมอบราชสมบัติให้ใครก็ได้ไม่จำเป็นจะต้องเป็นเจ้าวังหน้าเท่านั้น แต่ผู้ที่ขึ้นครองราชสมบัติก็ไม่จำเป็นว่าต้องได้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์เสมอไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการสะสมอำนาจทางการเมืองและบารมี และพระองค์น่าจะทรงจะรู้เท่าทันในกุศโลบายนี้อีกเช่นกัน ประกอบกับทั้งสองพระองค์ออกผนวชจึงเปิดโอกาสให้พระองค์ตรัสมอบราชสมบัติให้เจ้าฟ้าอภัยซึ่งเป็นผู้ที่ต้องการจะขึ้นครองราชสมบัติ

สงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้ ขุนนางต่างก็มีบทบาทและมีส่วนร่วมอยู่ด้วยทั้งสองฝ่าย โดยขุนนางฝ่ายวังหลวงจะสนับสนุนโอรสของสมเด็จพระ

เจ้าท้ายสระ และขุนนางฝ่ายวังหน้าสนับสนุนเจ้าวังหน้า แม้ว่าจะมีขุนนางบางกลุ่ม แสดงความเป็นกลางไม่เข้าร่วมกับฝ่ายใด แต่ผลจากการเตรียมชิงราชสมบัติของทั้งสองฝ่ายก็ทำให้สงครามครั้งนี้รุนแรงกว่า ครั้งใดๆ ที่ผ่านมา ซึ่งจะได้กล่าวถึงบทบาทของขุนนางต่อไป

บทบาทขุนนางในสงครามชิงราชสมบัติ พ.ศ. 2276

ขุนนางที่มีบทบาทสำคัญในการชิงราชสมบัติในปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายอย่างชัดเจนฝ่ายแรกคือฝ่ายวังหลวงมีขุนนางผู้ใหญ่ทั้งหลายคอยให้การสนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ ราชานามขุนนางที่ให้การสนับสนุนฝ่ายวังหลวง เช่น พระยาพิชัยราชา พระยายมราช หลวงไชยบุรณ์ พระชนบุรี หลวงราชสิทธิธรรม และขุนศรียงยศ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:602-608) ตามหลักฐานในพระราชพงศาวดารไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยาพระคลัง(โกษาธิบดีจีน) และพระยาราชสงคราม อยู่ฝ่ายใด แต่ในหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวไว้ว่าเจ้าพระยาพระคลังสนับสนุนฝ่ายวังหลวง นอกจากนี้บันทึกของครุแปงได้กล่าวไว้ว่าเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ได้รวบรวมผู้คนไว้เป็นจำนวนมากถึง 40,000 คนเพื่อเตรียมต่อสู้กับฝ่ายวังหน้า โดยที่พระองค์เองต้องพยายามเกลี้ยกล่อมและชักจูงเสนาบดีทั้งสิ้นของพระองค์ให้สนับสนุนการทำศึกในครั้งนี้โดยแจกจ่ายสิ่งของจากท้องพระคลังเพื่อให้ผู้คนทั้งหลายยอมมาเป็นพรรคพวกของพระองค์ (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับครุแปง, 2522:139) ส่วนขุนนางที่มีความสำคัญและช่วยเหลือฝ่ายวังหน้าในการทำสงครามในครั้งนี้ เช่น ขุนชำนาญ หลวงจำแสนยากร เป็นต้น (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:610)

การทำสงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้เป็นศึกใหญ่เพราะทั้งสองฝ่ายต่างเตรียมพร้อมในการทำศึกสงครามในครั้งนี้เป็นเวลาเกือบปี เพราะในช่วงปีสุดท้ายของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระพระองค์ประชวร ขุนนางทั้งสองฝ่ายต่างเป็นตัวแทน

ของเจ้านายของตนในการทำสงครามในครั้งนี้ และทั้งสองฝ่ายก็ทำสงครามในครั้งนี้ด้วยจุดมุ่งหมายที่ต้องการชัยชนะ โดยแต่ละฝ่ายต่างก็มีพระมหากษัตริย์ของตนอยู่แล้วและพร้อมที่จะสถาปนาให้ขึ้นสืบราชสมบัติทันทีที่ได้รับชัยชนะ การต่อสู้ของทั้งสองฝ่ายใช้เวลาหลายวัน ซึ่งฝ่ายวังหน้าดูเหมือนว่าจะมีความพร้อมและความเข้มแข็งเท่าเทียมกับฝ่ายวังหลวง เพราะเจ้าวังหน้าเองก็เป็นผู้ที่มีประสบการณ์ทางการเมืองมากกว่าฝ่ายวังหลวง แต่การทำสงครามของฝ่ายวังหน้าเกือบจะพ่ายแพ้แก่ฝ่ายวังหลวงและจำนวนไพร่พลของฝ่ายวังหน้าก็น้อยกว่าเพราะทหารของวังหน้าต้องบุกเข้าไปพังทลายคุกเพื่อปล่อยนักโทษเป็นจำนวนถึง 700 คนซึ่งนักโทษเหล่านี้ก็น่าจะช่วยเพิ่มจำนวนไพร่พลของฝ่ายวังหน้าได้จำนวนหนึ่ง (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:602) ซึ่งในที่สุดแล้วแม้ว่าจะปล่อยนักโทษออกมาช่วยเหลือฝ่ายวังหน้าแต่ก็ไม่ทำให้สถานการณ์ของฝ่ายวังหน้าดีขึ้น ถ้าไม่ได้ขุนชำนาญซึ่งเป็นทหารคนสนิทของเจ้าวังหน้าอาสาทำศึกสงครามในครั้งนี้ ฝ่ายวังหน้าก็อาจจะพ่ายแพ้ เพราะขุนนางฝ่ายวังหลวงต่างให้ความช่วยเหลือเข้าฟ้าอภิบาลและเจ้าฟ้าประเมศร์ อย่างไรก็ตามโอรสทั้งสองของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่ได้เป็นผู้บัญชาการรบในครั้งนี้ด้วยพระองค์เอง ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการทำสงครามก็คือเหล่าขุนนางทั้งหลายของฝ่ายวังหลวงโดยสรุปแล้วได้กล่าวไว้ว่า “ด้วยความมั่นใจอย่างยิ่งท่านพระคลังได้ตัดสินใจที่จะเสี่ยงสู้กับการสู้รบจนถึงที่สุด โดยมีพระราชวังหน้าเป็นจุดมุ่งหมาย” (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา, 2522:140)

ด้วยเหตุที่ขุนนางแบ่งฝ่ายอย่างชัดเจนเมื่อสงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้สิ้นสุดลงทำให้ขุนนางของฝ่ายที่ประสบกับความพ่ายแพ้ต้องถูกกวาดล้างเป็นจำนวนมากแม้ว่าจะน้อยกว่าในสมัยแรกเริ่มการสถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวงก็ตาม (บุญกร ลายเลิศ กาญจนจารี, 2527:19) ตามบันทึกของสรุปได้กล่าวถึงสงครามกลางเมืองในครั้งนี้ว่าเป็นเหตุให้เกิดการนองเลือด แต่มีคนต้องตายด้วยดาบของเพชรฆาตมากกว่าการต่อสู้ในการรบเสียอีก (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา ฉบับสรุป, 2522:142) หลังจากการเข้ายึดพระราชวังหลวงของฝ่ายวังหน้าสำเร็จแล้วการกวาดล้าง ขุนนางฝ่ายตรงข้ามก็เริ่มขึ้นแม้ว่าพระราชพงศาวดารจะไม่กล่าวถึง

เจ้าพระยาพระคลัง(โกษาธิบดีจีน) แต่ครูแปงได้กล่าวไว้ว่าทั้งเจ้าพระยาพระคลังและเจ้าพระยาจักรีได้รู้เห็นการต่อสู้ของทั้งสองฝ่ายโดยตลอด และเมื่อสถานการณ์ของฝ่ายวังหลวงวิกฤตทั้งสองก็หลบหนีออกจากเมืองและกลับมาปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่งในเมืองหลวงด้วยการปลอมเป็น นพระภิกษุซึ่งในที่สุดก็ถูกจับได้และ เจ้าวังหน้าให้ชาวมาเลย์ 4-5 คนเป็นผู้สำเร็จโทษของทั้งสองคน (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับครูแปง, 2522:143-145)

นอกจากนี้ยังมีบุคคลอื่น ๆ อีกที่ถูกสำเร็จโทษในครั้งนี้ เช่น เจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าประเมศร์แม้ว่าเจ้าทั้งสององค์จะสามารถหนีออกจากเมืองหลวงได้ แต่ในที่สุดก็ถูกขุนชำนาญตามจับได้และถูกสำเร็จโทษตามพระราชพงสาวดารผู้ที่รอดพ้นจากการถูกประหารชีวิตในครั้งนี้มีอยู่ด้วยกันสามคน ซึ่งคนเหล่านี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับสงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้ด้วยคนแรกคือนายด้วงเป็นมหาดเล็กของเจ้าอภัยและเจ้าฟ้าประเมศร์ เพราะเจ้าวังหน้าเห็นว่าเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อเจ้านายของตน คนที่สองคือหมื่นราชสิทธิ์กรรมซึ่งรับราชการอยู่กับฝ่ายวังหลวงแต่บิดาคือปะขาวจันเพชรรับราชการอยู่กับฝ่ายวังหน้าด้วยความที่พระมหาอุปราชเห็นแก่ความซื่อสัตย์จึงส่งโทษให้ไปต่อเรือแทนการประหารชีวิตคนสุดท้ายที่รอดชีวิตคือพระองค์เจ้าแก้วบุตรเขยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่ในที่สุดเจ้าวังหน้าก็สำเร็จโทษพระองค์เจ้าแก้วด้วยการใส่ความในข้อหากบฏ

บทบาทของขุนนางในการทำสงครามครั้งนี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าเหล่าขุนนางทั้งหลายรวมกันเป็นปีกแผ่นพอสมควร และกล้าท้าทายอำนาจของเจ้าวังหน้าโดยที่ขุนนางเองก็ไม่ต้องการที่จะชิงราชสมบัติมาเพื่อสถาปนาตนเองขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แต่ขุนนางเหล่านี้ต่างมีผู้ที่ตนสนับสนุนให้ขึ้นครองราชย์อยู่แล้ว การกระทำของขุนนางนอกจากจะเป็นการชิงราชสมบัติเพื่อถวายองค์รัชทายาทแล้วนั้น ขุนนางจะได้รับสิ่งตอบแทนอย่างไร ซึ่งประเด็นนี้ น่าจะเห็นได้จากการปูนบำเหน็จความดีความชอบทุกครั้งที่มีการสถาปนาพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ หรือแม้แต่ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ปูนบำเหน็จความดีความชอบแก่ขุนนางที่

ทำประโยชน์ให้กับพระองค์อย่างมากมาย นอกจากนี้ยังลงโทษขุนนางที่ต่อต้านการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์อย่างรุนแรงด้วยเช่นกัน

ขุนนางที่รับราชการอยู่ในช่วงพ.ศ.2231-2301 หรือเมื่อเริ่มสถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวงจนถึงสิ้นสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั้น น่าจะแบ่งลักษณะความมั่นคงของขุนนางออกเป็น 2 ช่วง คือ

ช่วงแรกเป็นช่วงที่อยู่ระหว่างรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชาถึงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือซึ่งขุนนางในช่วงดังกล่าวนี้จะได้รับผล กระทบทางการเมืองที่สูงมาก ฐานะของขุนนางในช่วงนี้เรียกว่าอยู่ในภาวะที่ระส่ำระสาย ซึ่งเหตุอาจจะเกิดเพราะว่าเป็นช่วงของการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ โดยเฉพาะสมเด็จพระเพทราชาอยู่ในฐานะของผู้ชิงราชสมบัติที่มีความชอบธรรมทางการเมืองถูกทำทายนมาก เนื่องจากยังมีบุคคลอื่นที่น่าจะมีความชอบธรรมทางการเมืองสูงกว่าสมเด็จพระเพทราชาเช่นเจ้าฟ้าอภัยทศ เป็นต้น

การทำทายนสิทธิธรรมทางการเมืองของสมเด็จพระเพทราชา เกิดขึ้นในรูปแบบต่างๆ เช่น กบฏเมืองนครราชสีมา กบฏธรรมเถียร และกบฏบุญกว้าง เป็นต้นอย่างไรก็ตามสมเด็จพระเพทราชาพยายามที่จะสถาปนาความมั่นคงให้ราชบัลลังก์ของพระองค์โดยการอภิเษกกับเชื้อสายของราชวงศ์ปราสาททอง เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพและเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ แต่ก็ไม่ทำให้ความหวาดระแวงทางการเมืองของพระองค์หมดสิ้นไป ผลกระทบทั้งหลายได้เกิดกับขุนนาง จากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสได้กล่าวไว้ว่า “พวกเราได้อยู่สุขสบายโดยเรียบร้อยมาได้ปีหนึ่งแล้ว แต่พวกไทยยังระส่ำระสายอยู่เพราะได้เกิดรบกัน โดยมีคนคนหนึ่งคิดจะชิงราชสมบัติได้หยุดเหยื่อให้รบกันอยู่เสมอ.” หรือมีข่าวลือเกี่ยวกับการสวรรคตของสมเด็จพระเพทราชาว่า “พระองค์ได้ประชวรด้วยพระโรคอย่างร้ายแรงและได้สิ้นพระชนม์ได้ 7 เดือนแล้ว” หรือข่าวลือเกี่ยวกับกบฏเมืองนครราชสีมาว่า “พวกกบฏมีทหารอยู่เพียง 400 หรือ 500 คนเท่านั้นเองแต่พวกไทยล้อมไว้ตั้ง 6 เดือน ก็ไม่สามารถที่ตีเมืองได้...” นอกจากนี้ได้มีข่าวลือว่าขุนนางของพระองค์ให้ความช่วยเหลือพวกกบฏเมืองนครราชสีมาว่า “พวกไทยได้หนีไปเข้ากับกองทัพข้าศึก

หมดแล้วทำให้พระเจ้ากรุงสยามต้องระวัง พระองค์ได้มีพระราชโองการให้เตรียมการต่างๆ และได้รับสั่งให้ขุนนางซึ่งขึ้นไปล้อมเมืองนครราชสีมาให้กลับคืนมายังกรุงศรีอยุธยา(ประชุมพงสาวดาร กรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9,2508:147-148)

ด้วยความหวาดระแวงเหล่าขุนนาง ที่ส่งไปปราบกบฏเมืองนครราชสีมาพระองค์ให้จับบุตรภรรยาและญาติพี่น้องของคนเหล่านั้นไว้เป็นตัวประกัน เพื่อมิให้ขุนนางหลบหนี ซึ่งเหตุทั้งนี้เพราะว่าพระเจ้ากรุงสยามทรงสงสัยว่าข้าราชการเหล่านี้จะไม่ซื่อตรงต่อพระองค์ และหลักฐานยังได้กล่าวถึงการลงโทษของพระองค์กับขุนนางทั้งหลายที่พระองค์หวาดระแวงว่า “จึงตั้งต้นเอาเหล็กเผาไฟจนแดงมานาบเท้าข้าราชการเหล่านี้เสียก่อน แล้วจึงตั้งต้นถามเอาความจริงต่อไป ไประหว่างที่ซักถามอยู่บ้าง ได้เอาไม้แหลมบีบลิ้นไว้ไม่ให้พูด เมื่อได้ซักถามและทำความทราบอยู่เช่นนี้ได้สัก 15 วันหรือ 3 อาทิตย์ก็ได้ตัดสินลงพระราชอาญารวม 48 คน โดยมีให้เลือกว่าคน 48 คนนี้จะมีอายุบรรดาศักดิ์หรือตระกูลอย่างไร” นอกจากลงโทษแล้วขุนนางเหล่านี้ยังต้องถูกริบทรัพย์สินทั้งหมดและถูกลดฐานะให้เป็นทาส ขุนนางคนใดที่พระเจ้าแผ่นดินเห็นว่าเป็นคนสุจริตก็ต้องกลับขึ้นไปทำศึกสงครามปราบปรามพวกกบฏที่เมืองนครราชสีมาอีก (ประชุมพงสาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:148-153)

เจ้าพระยาโกษาธิบดี(ปาน) เป็นอีกผู้หนึ่งที่ต้องเสียชีวิต เพราะพระเจ้าแผ่นดินไม่ไว้วางใจนอกจากนี้บุตรและภรรยาของเจ้าพระยาพระคลังยังต้องถูกลงโทษด้วย และยังมีข่าวลือเกี่ยวกับการเสียชีวิตของเจ้าพระยาพระคลังว่าใช้มีดแทงตัวเองทำให้พระเจ้าแผ่นดินต้องโยนโทษให้กับหมอจีนไปว่ารักษาพระยาพระคลังไม่ดี หรือข่าวการที่ขุนนางถูกเขียนอยู่เสมอแทบทุกวันและข้าราชการที่ถูกลงโทษนี้มีทั้งขุนนางผู้ใหญ่และผู้น้อย หลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวไว้ว่าตามคุกต่างๆ ในกรุงศรีอยุธยาเต็มไปด้วยนักโทษทั้งผู้ชาย ผู้หญิง และเด็ก และยังมีคนที่จะต้องถูกลงชำระโทษและเอาตัวไปประจานที่ประตูเมืองก็อีกมากเมื่อทางราช

การได้รับทรัพย์สินสมบัติมากมายเช่นนี้ก็จะทำให้ท้องพระคลังเต็มไปหมด (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9,2508:157-158)

จากสภาพความวุ่นวายในรัชกาลแรกของการสถาปนา ราชวงศ์นี้ ขุนนางทั้งหลายน่าจะยังไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองที่เป็นปึกแผ่นพอที่จะสามารถ ต่อรองทางการเมืองได้ แต่พอถึงช่วงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือเหตุการณ์ทางการเมืองสงบมากขึ้น แม้ว่าจะมีหลักฐานกล่าวว่าพระองค์มีนิสัยที่โมโหร้าย ทรงบีบบังคับ พระอนุชาผู้ที่สมควรจะครองราชสมบัติโดยแท้อย่างแสนสาหัส และทรงบีบบังคับ ขุนนางข้าราชการที่เข้ากับพระอนุชา จนลงท้ายได้ฆ่าเสียหมดทุกคน...และนอกจากนี้ยังมีข่าวเกี่ยวกับการลงโทษพระราชนุตรทั้งสองที่พระองค์ไม่ไว้ใจ และทรงลงอาญา ให้เขียนที่อยู่เสมอ (ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม9, 2508:175) แต่อย่างไรก็ตามในปลายรัชกาลของพระองค์การสืบราชบัลลังก์ก็สงบ นอกจากนี้ยุค สมัยนี้การค้าขายก็เจริญรุ่งเรือง (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับบูรพา, 2522:132-133)

ยุคที่ขุนนางสามารถฟื้นฟูอำนาจได้อย่างแท้จริงคือในสมัยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ขุนนางคนสำคัญในสมัยนี้ เช่น เจ้าพระยาโกษาธิบดี(จีน) ขุนนางผู้นี้มีเชื้อสายจีนเก่งทางด้านการค้าขายมากเป็นพระคลังมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าเสือและในสมัยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ได้รับความไว้วางใจให้ดำรงตำแหน่งนี้ อีกจนตลอดรัชกาล ขุนนางคนสำคัญอีกคนหนึ่งก็คือออกญาศรีเนาวรัตน์เป็นขุนนาง เปอร์เซีย ซึ่งมีอิทธิพลมากอีกผู้หนึ่งทั้งทางด้าน การแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้า จากพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาหรือไม่ก็ขัดขวางการค้าทำให้พวกพ่อค้าไม่ ได้รับความสะดวกในการทำการค้า (Hamilton 1930: 98 อ้างในมานพ ถาวรวัฒน์ สฤต,2536:266)

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 แม้ว่าการค้าขายกับประเทศตะวันตกจะเสื่อม โทรมลงแต่ดูเหมือนว่าการค้าต่างประเทศของอยุธยากลับขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะ การค้าขายกับจีน (สายชล วรรณรัตน์,2523:9) ดังนั้น ขุนนางจีนจึงกลายมาเป็นผู้ที่ บทบาทที่สำคัญและเมื่อบ้านเมืองสงบก็เปิดโอกาสให้ขุนนางสามารถแสวงหาผล

ประโยชน์จากการค้าได้ การฟื้นตัวของขุนนางทั้งทางการเมืองและการเจริญเติบโตทางการเมืองทำให้ขุนนางมีความมั่นคงและมีความเป็นปึกแผ่นมากขึ้น จนกระทั่งทำให้ขุนนางเหล่านี้สามารถกุมอำนาจทางในราชสำนักไว้ได้ และก็ขุนนางอีกเช่นกันที่ในสมัยนี้ได้แบ่งกลุ่มทางการเมืองอย่างชัดเจนอย่างน้อยก็แบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายคือฝ่ายที่สนับสนุนเจ้าวังหลวงและฝ่ายที่สนับสนุนเจ้าวังหน้าซึ่งแต่ละฝ่ายก็มีเป้าหมายสูงสุดทางการเมืองคือการสนับสนุนให้เจ้านายของแต่ละฝ่ายได้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งขุนนางฝ่ายวังหน้าสนับสนุนเจ้าวังหน้า (เจ้าฟ้าพร) พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ส่วนฝ่ายวังหลวงสนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งมีพระชนมายุน้อยกว่าเจ้าวังหน้าค่อนข้างมากให้ชิงราชสมบัติในครั้งนี้และสาเหตุของการเติบโตของขุนนางนี้เองที่ส่งผลให้สงครามชิงราชสมบัติในครั้งนี้รุนแรงกว่าครั้งใดๆที่ผ่านมาซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

การขึ้นครองราชสมบัติ

หลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ได้ปูนบำเหน็จให้แก่ขุนนางและแต่งตั้งพระราชโอรสของพระองค์ให้ทรงกรม ขุนนางที่ได้รับปูนบำเหน็จ ความดีความชอบเหล่านี้ จะกลายเป็นขุนนางที่ค้ำจุนราชบัลลังก์ของพระองค์ ขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งเช่นขุนชำนาญ โปรดให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี หลวงจำแสนยากรเป็นเจ้าพระยาจักรีว่าที่สมุหนายก พระยาราชสงครามจักรีเก่าสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเป็นพระยาราชนายกว่าที่กลาโหมในส่วนของเชื้อพระวงศ์ก็ โปรดให้อัครมเหสีใหญ่เป็นกรมหลวงอภัยนุชิตอัครมเหสีน้อยเป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี โปรดให้เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์พระราชโอรสองค์ใหญ่เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ เจ้าฟ้าเอกทัศเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระองค์เจ้าแขกเป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ พระองค์เจ้ามังคุดเป็นกรมหมื่นจิตรสุนทร พระองค์เจ้ารถเป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ พระองค์เจ้าปานเป็นกรมหมื่นเสพ

ภักดีเจ้าฟ้าธนเรนทร(หลาน)เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อเป็นกรมขุนพรพินิต (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:600-601)

ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศหลังจากที่พระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ไม่ได้แต่งตั้งให้พระโอรสองค์ใดดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า และในขณะเดียวกันพระองค์ก็ยังประทับที่พระราชวังหน้าเหมือนเดิม ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะว่าพระองค์คุ้นเคยจึงรู้สึกมั่นคงและปลอดภัยมากกว่าที่จะประทับในพระราชวังหลวงก็เป็นได้ หลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกไว้ว่าเนื่องจากพระองค์เชื่อในคำทำนายของโหรที่ทำนายไว้ว่าเมื่อใดก็ตามที่พระองค์เสด็จมาประทับที่พระราชวังหลวงพระองค์จะต้องสวรรคต (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม9, 2508:181-182) เนื่องจากเหตุที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ไม่ได้สถาปนาพระราชโอรสพระองค์ใดของพระองค์ไว้ในตำแหน่งเจ้าวังหน้า ทำให้เกิดความหวาดระแวงทางการเมืองเกิดขึ้นระหว่างเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์กับเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ (หลาน) ความหวาดระแวงก็เกิดจากความสนิทสนมระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ซึ่งมีมากและมีมาก่อนการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ประกอบกับสถานการณ์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีพระราชโอรสหลายองค์ ทำให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ในฐานะที่พระองค์เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ย่อมน่าจะมีสิทธิที่จะได้ดำรงตำแหน่งนี้ ด้วยความหวาดระแวงของพระองค์เป็นสาเหตุที่ทำให้พระองค์คิดกำจัดเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ และทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศคาดโทษพระองค์ไว้ ในที่สุดเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ต้องหนีภัยในครั้งนี้ด้วยการออกผนวชที่วัดโคกแสง (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:612-613)

เหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้โอรสของเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์คือพระองค์ขึ้นกับพระองค์เทศต้องถูกสำเร็จโทษ เพราะทั้งสองมีส่วนช่วยเหลือและล่อลวงเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ให้เข้ามาในพระราชวัง ตามแผนการลอบปลงพระชนม์ของเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ และแผนการในครั้งนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นของความ

หวาดระแวงทางการเมืองในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แม้ว่าความหวาดระแวงทางการเมืองในรัชกาลนี้ ไม่ใช่เหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่เป็นการแย่งชิงตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ความแตกแยกในครั้งนี้ทำให้เกิดการแบ่งกลุ่มทางการเมืองของเหล่าขุนนางและพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งจะกล่าวต่อไป

กบฏหลังการขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

กบฏจีน

เมื่อพ.ศ.2275หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ทำพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ในเดือนสิบสองพระองค์เสด็จไปยังเมืองลพบุรี ปรากฏว่ามีจีนก่อการกบฏขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา มีสมัครพรรคพวกประมาณ 300 คนเข้าปล้นพระราชวังหลวง ตามหลักฐานพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ กล่าวว่า เป็นจีนใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า เป็นจีนนายท้าย พระราชพงศาวดาร ฉบับบริติชมิวเซียมกล่าวว่า เป็นจีนในไก่ พระราชพงศาวดารทั้งสามฉบับกล่าวตรงกันว่าเมื่อชาวจีนเข้ามาปล้นพระราชวังมีจำนวนประมาณ 300 คนหลังจากที่จับได้แล้วให้ประหารชีวิตทั้งสิ้น 40 คน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกไว้ว่าจีนเหล่านี้มาปล้นพระราชวังหลวง

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศประทับที่วังหน้ารวมทั้งเจ้านายต่าง ๆ ด้วยนั้น การดูแลรักษาความปลอดภัยก็ต้องเปลี่ยนมาอยู่ที่วังหน้าและน่าจะส่งผลให้พระราชวังหลวงขาดการดูแลอย่างเข้มงวด เพราะพระมหากษัตริย์ไม่ได้ประทับที่พระราชวังหลวงแล้ว นอกจากนี้พระราชวังหลวงยังชำรุดทรุดโทรมมากด้วย เพราะหลังจากที่พวกจีนเข้าปล้นพระราชวังแล้วสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดให้เจ้าพระยา

กลาโหมเป็นแม่กองในการบูรณะซ่อมแซมใหม่การที่จีนถือโอกาสแผ่นดินพระราชวังในครั้งนี้คงจะเป็นเพราะว่าต้องการทรัพย์สินมากกว่า จึงถือโอกาสช่วงที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จไปประทับที่เมืองลพบุรีเพราะว่าผู้คนทั้งหลายก็ต้องตามเสด็จด้วยเป็นจำนวนมาก พระราชวังหลวงซึ่งไม่ค่อยเข้มงวดเรื่องความปลอดภัยอยู่ก่อนแล้วก็ยังหละหลวมมากขึ้นจึงเปิดโอกาสให้พวกจีนเข้ามาปล้นโดยง่าย

ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทั้งในกำแพงเมืองและนอกกำแพงเมือง ลักษณะของกรุงศรีอยุธยามีแม่น้ำล้อมรอบ เรือที่เดินทางเข้ามายังเมืองหลวงจะเข้ามาจอดเทียบท่าอยู่บริเวณที่ชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่ ซึ่งอยู่ทางด้านใต้ของตัวเมืองซึ่งเรียกแถบนี้ว่าแถบเมืองจีน ถนนสายสำคัญที่ทอดไปทางทิศเหนือแถบใจกลางเมืองจีนที่จะตรงไปยังพระบรมมหาราชวังนั้น จะมีตลาดสาธารณะใหญ่ตั้งอยู่และเป็นที่ตั้งของร้านรวงต่าง ๆ มากมาย นอกจากนี้ถนนสายนี้ยังเป็นถนนสายที่สวยงามที่สุดในเมืองนี้ สองฟากถนนเป็นบ้านเรือนสองชั้นซึ่งสร้างด้วยหินหรืออิฐ และหลังคามุงด้วยกระเบื้องแบนซึ่งส่วนใหญ่เป็นของชาวจีนและมัวร์ ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาประกอบอาชีพหลากหลาย ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้า ช่างฝีมือ นักแสดงงิ้ว และอาชีพเลี้ยงหมู นอกจากนี้ก็มีชาวจีนอีกมากที่มีตำแหน่งทางราชการสูง ๆ รับใช้ราชสำนักอยุธยา ชาวจีนเหล่านี้มีความรู้สูง ฉลาดเฉลียวและเข้าใจราชการ ชาวจีนส่วนใหญ่ที่ปกครองชาวจีนจะเป็นผู้ที่มีการศึกษาดี (จี วิลเลียม สกินเนอร์, 2529:14)

ชาวจีนและมัวร์เท่านั้นที่ได้รับอนุญาตให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในกำแพงเมือง ส่วนชาวต่างชาติอื่นๆ นั้นจะอาศัยอยู่นอกกำแพงเมืองเนื่องจากว่าในสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพวกชาмуโรญี่ปุ่นซึ่งเป็นทหารรักษาพระองค์ก่อการกบฏทำให้ชาวต่างชาติอื่นๆ ถูกกีดกันออกไปอยู่นอกเมืองคงเหลือแต่สองชาตินี้เท่านั้น อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวจีนและมัวร์ได้อาศัยอยู่ในกำแพงเมืองมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นเพราะชาติทั้งสองนี้มีความสามารถทางด้านการเดินทางเรือและการค้าขายอยู่มาก และได้รับราชการในราชสำนักอยุธยาอยู่มาก (น ฌ ปากน้ำ, 2534:61-64)

ชาวจีนที่อยู่นอกเมืองจะตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่เรียกว่าบางกะจะ ส่วนชาวจีนที่อยู่ในกำแพงเมืองจะอยู่ทางด้านใต้ ซึ่งเป็นชุมชนชาวจีนที่เก่าแก่ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่บริเวณเหนือป้อมเพชรขึ้นไปเล็กน้อย และถ้าเลยประตูจีนขึ้นไปจะเป็นท่าเรือเก่าแก่และเป็นบ้านชาวจีนก่อนที่จะถึงประตูจีนจะมีคลองชื่อคลองในไก่อ่และมีสะพานข้ามคลองเรียกว่าสะพานในไก่อ่สร้างด้วยอิฐแข็งแรงมาก ตามคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมได้กล่าวถึงชุมชนชาวจีนนี้ว่า

“ถนนย่านในไก่อ่เชิงสะพานประตูจีนไปถึงเชิงสะพานประตูในไก่อ่เป็นตลาดใหญ่ มีตึกกว่าร้านจีนตั้งเต็มทั้งสองฟากถนนหลวงจีน ไทย นั่งร้านขายสรรพสิ่งของเครื่องสำเภเครื่องทองเหลืองทองขาว กระเบื้อง ถ้วย โถ ชาม แพรสีต่างอย่างจีน เครื่องมือเหล็กและสรรพเครื่องมาแต่เมืองจีนมีครบ มีของรับประทานอาหารและผลไม้มาแต่เมืองจีนวางรายในร้านขายของที่ท้องตลาด มีของสดขายเข้าเช่น สุกกร เป็ดไก่อ่ ปลาทะเล และปลาน้ำจืด ปู หอยต่างๆหลายอย่าง นับเป็นตลาดใหญ่ยวดยิ่ง ในกรุงชื่อตลาดใหญ่ท้ายพระนครอยู่ย่านในไก่อ่” (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจาก หอหลวง, 2534:4-13)

ดังนั้นจีนในไก่อ่ นายกำเ หรือจีนในที่ไปปล้นพระราชวังหลวงคงจะเป็นเพราะสูญเสียผลประโยชน์ทางการค้าของชุมชนชาวจีน (บุษกร ลายเลิศ กาญจนจारी, 2527:15) เนื่องจากเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้ดำรงตำแหน่งพระคลังแทนเจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) ซึ่งพระคลังคนเดิมนั้น เคยดำรงตำแหน่งนี้มาตั้งแต่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือและเมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระขึ้นครองราชสมบัติ ก็โปรดให้ดำรงตำแหน่งต่อไปและเป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่พระมหากษัตริย์ทั้งสององค์ให้ความไว้วางใจเป็นอย่างมาก ตามหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวไว้ว่า

“เจ้าพระยาพระคลังคนนี้เป็นคนที่พระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตโปรดปรานมากและพระเจ้ากรุงสยามองค์ปัจจุบันก็เดินตามรอยบิดาก็โปรดปรานมากเหมือนกันแต่การที่เจ้าพระยาพระคลังตามใจจีนผู้เป็นพ่อค้าของบริษัทฮอลันดามากนั้น ซึ่งเป็น การทำให้ความคิดท่านคิดขัดไปหมดฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ยังมีพระชนมายุน้อยโปรดแต่การเล่นให้เพลินพระทัย จึงมอบราชการงานเมือง โดยมากให้เจ้าพระยาพระคลังจัดทำไป ส่วนเจ้าพระยาพระคลังรู้พระทัยพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ ดำเนินการทุกอย่างให้เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยเพราะฉะนั้น ผู้ที่เจ้าพระยาพระคลังไม่ชอบจึงตกอยู่ในฐานะลำบาก”
(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 37, 2508 :195-196)

ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าพระยาโกษาธิบดีจีนได้สูญเสียตำแหน่ง ซึ่งน่าจะหมายถึงกลุ่มชาวจีนที่เกยอาศัยพึ่งพาเจ้าพระยาพระคลังคนเดิมคงจะสูญเสียผลประโยชน์ด้วย ดังนั้นจึงร่วมกันเข้าปล้นพระราชวังหลวงเพื่อเป็นการแก้แค้นหรือเป็นการแสดงปฏิกริยาที่ต่อต้าน แต่การปล้นพระราชวังหลวงที่พระมหากษัตริย์ไม่ได้ประทับอยู่ น่าเชื่อว่าเป็นการกระทำที่ต้องการทรัพย์สินมากกว่าเพื่อเหตุผลทางการเมืองหรือต้องการชิงราชสมบัติ แม้ว่าหลักฐานของฝรั่งเศสจะกล่าวว่าการปล้นพระราชวังหลวงของชาวจีนเพื่อต้องการชิงราชบัลลังก์ แต่ก็ไม่ปรากฏในหลักฐานอื่นๆ และชุมชนชาวจีนยังไม่ได้รับผลกระทบจากเหตุนี้ เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ประหารชีวิตพวกกบฏทั้งหมด40คนที่เป็นหัวหน้าในการก่อกบฏ ถ้าเป็นเรื่องที่ทำลายต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์แล้วชุมชนชาวจีนน่าจะได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากในสมัยของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศนี้ ได้มีจีนผู้หนึ่งคือหลวงอภัยพิพัฒน์จีน อาสาพาจีนน่ายก่าประมาณสองพันคนยกทัพ

ออกจากเมืองข้ามคลองข้างไปตั้งค่ายตั้งรับศึกพม่าด้วย (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, 2516:259)

กบฏนักโสน

กบฏนักโสนเกิดขึ้นที่เมืองลพบุรี พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่่านักโสนได้ช่องสุมผู้คนที่เมืองลพบุรี สมเด็จพระเจ้าบรมโกศรู้ข่าวจึงโปรดให้ข้าหลวงสามนายคุมไพร่พลสามร้อยออกไปจับตัวนักโสน แล้วให้นำลงมาที่กรุงศรีอยุธยา เมืองลพบุรีเป็นฐานกำลังที่สำคัญของอยุธยา กบฏญาณพิเชียรซึ่งเกิดในสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ใช้เมืองลพบุรีเป็นฐานอำนาจในการช่องสุมผู้คนที่ต้องการเข้าตีกรุงศรีอยุธยา (สุเนตร ชุตินทรานนท์, 2526:14)

ในสมัยของสมเด็จพระเพทราชาได้เกิดกบฏธรรมเถียรขึ้น ซึ่งธรรมเถียรอ้างว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศรอดชีวิตจากการถูกสำเร็จโทษขึ้นมาเพื่อชิงราชสมบัติคืน กบฏเกิดขึ้นที่เมืองนครนายกและกินบริเวณแถบเมืองสระบุรีและลพบุรีมีชาวบ้านหลงเชื่อเข้าร่วมด้วยเป็นอันมาก แต่เมื่อกบฏธรรมเถียรถูกปราบลงได้และถูกประหารชีวิตไพร่พลและชาวบ้านที่หลงเชื่อมากับกองทัพ ต่างก็พากันหลบหนีแตกทัพไปหมด พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงเมืองลพบุรี สระบุรี และแขวงละครว่าเป็นที่ช่องสุมผู้คนที่ของธรรมเถียรและชาวบ้านต่างเกรงกลัวการถูกลงโทษต่างพากันหลบหนีเข้าป่า ปล่อยให้บ้านเมืองกลายเป็นเมืองร้างเสียหลายตำบล (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2514:510) นอกจากนี้เมื่อเกิดกบฏบุญกว้างขึ้นใน พ.ศ. 2235 พระยานครราชสีมาไม่สามารถปราบกบฏในครั้งนี้ได้แม้ว่ากบฏจะมีพรรคพวกเพียง 28 คนเท่านั้น ได้คิดอุบายลวงให้พวกกบฏย้ายออกจากเมืองนครราชสีมาโดยลวงว่าให้ยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา โดยให้บุญกว้างกวาดต้อนผู้คนแถบหัวเมืองสระบุรี ลพบุรี และนครนายกและให้ตั้งทัพที่ลพบุรีเพื่อ เตรียมการเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ผลปรากฏว่าบุญกว้างได้กวาดต้อนผู้คนได้เป็นจำนวนมาก แต่ในที่สุดก็ต้องพ่ายแพ้แก่กองทัพจากกรุงศรีอยุธยา

ในพ.ศ. 2238 เกิดสงครามที่ศรีสัตนาคนหุต เมืองหลวงพระบางยกทัพมารุกรานเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุตจึงได้ขอความช่วยเหลือจากกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเพทราชาจึงโปรดให้สมุหนายกเกณฑ์กองทัพไปช่วย โดยให้พระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพหลวงพระยาสระบุรีเป็นยกกระบัตร พระยานครนายกเป็นเกียกกาย พระรามคำแหงเป็นทัพหน้า พระยาลพบุรีเป็นทัพหลัง เกณฑ์ไพร่พลจำนวนมากพร้อมด้วยอาวุธปืนน้อยใหญ่เพื่อขึ้นไปรบศึกหลวงพระบาง (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขานี้ ,2514:542-545)

ฉะนั้นผู้คนในแถบนี้ น่าจะได้รับความยากลำบากมาก หน้าที่ที่สำคัญของไพร่ประการหนึ่งก็คือการเป็นทหารในยามศึกสงครามและจะต้องออกรบ ดังนั้นเมื่อกบฏเกิดในที่ต่างๆ เจ้าเมืองจะได้รับมอบหมายให้เป็นแม่ทัพในการออกศึกสงคราม ไพร่พลในเมืองนั้นๆก็ต้องทำหน้าที่เป็นทหารออกศึกตามเจ้าเมืองด้วย ในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงไพร่ตามหัวเมืองลพบุรี สระบุรี และนครนายกดูเหมือนว่าจะได้รับความยากลำบากกว่าไพร่ในหัวเมืองอื่นๆ เพราะเกิดการกบฏบ่อยครั้งในหัวเมืองแถบนี้และแต่ละครั้งไพร่ทั้งหลายก็ได้รับผลกระทบเพราะต้องถูกกวาดต้อนไปทำสงครามด้วย นอกจากนี้การล้อมช้าง โพนช้างในสมัยอยุธยาที่ล้วนแต่ทำในหัวเมืองแถบนี้โดยเฉพาะเมืองนครนายก ดังนั้นไพร่ในหัวเมืองแถบนี้จึงมีภาระที่หนักและได้รับความเดือดร้อนจากการเกณฑ์แรงงาน ทั้งการปราบกบฏและต้องหลบหนีเพราะเกรงว่าจะถูกลงโทษในข้อหากบฏส่งผลกระทบต่อไพร่ทั้งทางตรงและทางอ้อม (บุษกร ลายเลิศ กาญจนจรี ,2527:24) ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแม้ว่าจะไม่มีศึกสงครามแต่ไพร่ในหัวเมืองนครนายกก็จะมีภาระที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการใช้ไพร่ในการล้อมช้างเพราะในสมัยนี้ปรากฏว่าได้ส่งช้างออกไปจำหน่ายยังต่างเมืองเป็นจำนวนหลายเชือกและได้เงินเป็นจำนวนมากดังความว่า

“สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ให้ช้างไม้ต่อกำปั่นใหญ่ไครมุข ขาว
สิบแปดวาสองศอกหน้ากว้างหกวาสองศอก ให้ตีสมอใหญ่
ที่วัดมเหยงค์ ห้าเดือนกำปั่นใหญ่นั้นแล้วให้เอาออกไปยัง

เมืองมะริด บรรทุกช้างสามสิบตัวให้ไปขายช้าง ณ เมืองเทศ
โน้น คนทั้งหลายลงกำปั่นใช้ไปไปถึงเมืองเทศ และขายช้าง
ได้เงินและผ้าเป็นอันมาก แล้วกลับมายังมะริดสิ้นปีเศษ”
(พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลข, 2514:593)

ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศพระองค์ก็โปรดให้กรมหมื่น
อินทรภักดีกับเจ้าพระยากลาโหมขึ้นไปล้อมช้างที่เมืองลพบุรีเพื่อพระ
องค์ได้คู่มือการล้อมช้าง โพนช้าง และในครั้งนั้นก็ได้ช้างเป็นจำนวนมากถึงร้อยแปด
สิบเชือกที่เหลืออีกสามร้อยเชือกโปรดให้ปล่อยเสียทั้งหมด

ความเดือดร้อนของราษฎรในหัวเมืองแถบลพบุรี สระบุรี และนคร
นายกคงจะทำให้ไพร่ทั้งหลายเกิดความระส่ำระสายจึงง่ายต่อการปลุกระดม แม้ว่า
กบฏนักโสนที่เกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจะไม่ประสบความสำเร็จ
เพราะถูกกองทัพจากส่วนกลางปราบปรามได้แต่ก็สะท้อนภาพความเดือดร้อนของ
ไพร่ และความหวาดระแวงของไพร่ต่ออำนาจจากราชธานี แต่ความเดือดร้อนของ
ไพร่ในหัวเมืองแถบนี้ไม่ได้เพิ่งจะเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเท่านั้น
แต่ได้เกิดมาตั้งแต่แรกสถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวงแล้ว ทั้งนี้อาจจะเกิดจากการไม่
ยอมรับอำนาจจากส่วนกลาง เพราะราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้ส่งขุนนางไปปกครอง
หัวเมืองบางแห่งซึ่งต้องการจะเพิ่มอำนาจแต่อาจจะไม่ได้รับความร่วมมือจากส่วน
ท้องถิ่น ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ได้กล่าวถึงสภาพความวุ่นวายจากการเกิดกบฏเหล่านี้ว่า
เป็นเพราะความไร้ประสิทธิภาพในการควบคุมหัวเมืองอย่างแท้จริงของรัฐบาลกลาง
(นิธิ เอียวศรีวงศ์ ,2538:64 - 65)

ขุนนางในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

การชิงราชสมบัติในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเกิดขึ้นด้วยขุนนางทั้งสองฝ่ายต่างสนับสนุนเจ้านายของตนเอง และเมื่อสงครามชิงราชสมบัติสิ้นสุดลงด้วยชัยชนะของฝ่ายวังหน้า การกวาดล้างขุนนางฝ่ายตรงข้ามจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ภายหลังจากการขึ้นครองราชของ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศแล้วก็ได้แต่งตั้งขุนนางทั้งหลายที่สนับสนุนฝ่ายวังหน้าให้ดำรงตำแหน่งต่างๆทางการเมือง ให้มีฐานะและตำแหน่งสูงต่ำแตกต่างกันไปแล้วแต่การประกอบคุณงามความดีของบุคคลนั้นๆ แต่อย่างไรก็ตามขุนนางในสมัยนี้ก็มิบทบาททางการเมืองตลอดรัชกาล

ขุนนางกับการแบ่งกลุ่มทางการเมือง

ขุนนางในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้เกิดการแบ่งกลุ่มทางการเมืองในแต่ละช่วงที่แตกต่างกัน โดยในช่วงต้นรัชกาลการแบ่งกลุ่มของเหล่าขุนนางยังไม่เด่นชัดมากนักแต่ก็สะท้อนความวุ่นวายทางการเมืองที่จะเกิดขึ้นในอนาคต กลุ่มทางการเมืองกลุ่มแรกคือกลุ่มข้าราชการที่สังกัดวังหน้าและร่วมกันต่อสู้ทางการเมืองด้วยกันมาผู้นำในกลุ่มนี้คือเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ หลวงจ่าแสนยากรว่าที่สมุหนายก (พระยาอภัยมนตรี) โดยเฉพาะเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เป็นฐานอำนาจที่สำคัญที่ช่วยสนับสนุนอำนาจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ดำรงตำแหน่งทางการเมืองสูงสุด เมื่อได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี และเป็นผู้ควบคุมดูแลหัวเมืองทางใต้แทนสมุหพระกลาโหมด้วย (บุษกร ทยเลิศ กาญจนจारी.2527:19)บันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่าถ้าผู้ใดก็ตามต้องการจะเข้าพบเจ้าพระยาพระคลังจะต้องมีของกำนัลติดไม้ติดมือไปด้วย มิเช่นนั้นจะไม่ได้รับอนุญาตให้เข้าพบ โดยเด็ดขาด นอกจากจะต้องหาของขวัญมากำนัลเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ยังต้องมีของขวัญให้กับข้าราชการที่แวดล้อมตัวท่านพระคลังด้วย มิฉะนั้นก็จะไม่สามารถเข้าพบได้ หรือแม้

แต่จะเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินสยามก็เช่นกันต้องมีเครื่องบรรณาการถวาย ซึ่งกว่าจะผ่านถึงพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องผ่านเจ้าพระยาพระคลังก่อนเช่นกัน (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9.2508:275-278) เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เองนอกจากจะหวาดระแวงเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์แล้ว พระองค์ยังไม่พอพระทัยฐานะและอำนาจที่กว้างขวางของเจ้าพระยาชำนาญด้วย เพราะความไว้วางใจที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีให้กับขุนนางผู้นี้ทำให้พระองค์หวาดระแวงในความสัมพันธ์นี้ ดังนั้นเมื่อเจ้าพระยาพระคลังไม่พอใจพวกบาทหลวงและพยายามที่จะเข้มงวดกับพวกเข้ารีตด้วยนั้น เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ซึ่งพยายามเกลี้ยกล่อมให้พวกเข้ารีตเข้าเป็นพรรคพวกของพระองค์อยู่แล้ว ได้พยายามสนับสนุนให้พวกเข้ารีตกราบทุกความทุกข์ยากที่พวกตนได้รับจากการกระทำของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศรับรู้ เพราะว่าพระองค์เองก็ไม่กล้าที่จะกล่าวตำหนิเจ้าพระยาพระคลังเนื่องจากเห็นว่าพระราชบิดาของพระองค์รักใคร่ขุนนางผู้นี้มาบาทหลวงเองก็รับรู้ในความบาดหมางของทั้งสองเป็นอย่างดีจึงไม่กล้าที่จะกล่าวฟ้องร้องพฤติกรรมของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์กับสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:304)

ขุนนางกลุ่มที่สองคือกลุ่มของพระราชโกษาปาน บ้านอยู่วัดระฆัง ขุนนางกลุ่มนี้ได้พยายามสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ ให้ดำรงเข้าวังหน้าตั้งแต่เมื่อครั้งผนวชอยู่เพราะหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่าเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เมื่อครั้งลี้ภัยจากการลอบทำร้ายเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรด้วยการออกผนวชนั้นพระองค์สนุกสนานกับการใช้อำนาจมาก ขุนนางและราษฎรเข้าเฝ้าพระองค์มากมายขณะเป็นสมณเพศ และทุกคนก็มองพระองค์ในฐานะของผู้ที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป

เมื่อกรมหลวงอภัยนุชิตประชวรหนักและได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศอภัยโทษให้กับเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ด้วยนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ทักท้วงจึงเป็นโอกาสที่พระองค์จะได้ลาสิกขาจากเพศบรรพชิต และขุนนางกลุ่มนี้จึงถือโอกาสกราบทุกให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศสถาปนาพระองค์ให้ดำรงตำแหน่ง

สมเด็จพระราชวังบวรตามราชประเพณีดังนั้นจึงเป็นโอกาสของขุนนางกลุ่มนี้จะได้อำศัยฐานะและตำแหน่งของเจ้าวังหน้าในการถ่วงดุลกับกลุ่มขุนนางเก่า

ส่วนในกรณีเจ้าพระยาราชนาถกว่าที่สมุหพระกลาโหมนั้น เมื่อได้สูญเสียการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ให้กับเจ้าพระยาชำนาญแล้ว งานของขุนนางผู้นี้ได้รับมอบหมายจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศส่วนใหญ่ที่ปรากฏก็คือ งานการบูรณะซ่อมแซมบำรุงสถานที่ต่างๆ ซึ่งมักจะเป็นงานที่ไม่มีมีความเกี่ยวข้องกับการทำศึกสงคราม การค้าขายหรือเกี่ยวข้องกับการควบคุมกำลังพลที่สำคัญเลย งานที่ได้รับมอบหมายอย่างเช่นใน พ.ศ. 2277 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้โปรดให้พระยาราชนาถกับเจ้ากรมหมื่นอินทรภักดีเกณฑ์ผู้คนขึ้นไปเตรียมการล้อมช้างที่แขวงเมืองลพบุรี เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงมีพระราชประสงค์ให้พระราชโอรสและธิดาของพระองค์ได้ทอดพระเนตรการล้อมช้าง และในพ.ศ.2278 โปรดให้พระยาราชนาถเป็นแม่กองในการปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสรรณูเพชฌัญหาปราสาทซึ่งใช้เวลาถึงสิบเดือนและให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งบรรยงค์รัตนาศน์ด้วยใช้เวลาถึงหกเดือน โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุริยารินทร์ใช้เวลาแปดเดือน แม้ว่าพระยาราชนาถสมุหกลาโหมจะเป็นขุนนางเก่าครั้งสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะไม่ถูกประหารชีวิตซึ่งอาจจะเป็นเพราะขุนนางผู้นี้วางตัวเป็นกลางในคราวสงครามชิงราชสมบัติ ระหว่างวังหลวงกับฝ่ายวังหน้าในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่ขุนนางผู้นี้ก็คงจะไม่เป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมากนัก ดังจะเห็นได้ว่าถูกถอดถอนอำนาจ (บุษกร ทยเลิศ กาญจนจारी, 2527:19)

พระยาราชนาถเก่าเป็นขุนนางที่กล้าคัดค้านการบั่นพระพุทฺธิไสยาสน์ออกเป็นท่อนเพื่อที่จะเคลื่อนย้ายได้โดยไม่ปริแตก นอกจากนี้ขุนนางท่านนี้ยังเป็นผู้เดียวที่กล้ากราบทูลอ้อนวอนให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทำพิธีศพสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ ขุนนางผู้นี้รอดชีวิตมาได้ อาจจะเป็นเพราะความสามารถในการทำงานซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ประจักษ์ในผลงานเหล่านั้น นอกจากนี้ก็ไม่มีหลักฐานว่าขุนนางผู้นี้เข้าไปรวมกลุ่มกับขุนนางกลุ่มใด ตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และเมื่อขุนนางผู้นี้เสียชีวิตในพ.ศ.2298 พร้อมกับเจ้าพระยาราชภักดีว่าที่สมุหนายก สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็โปรดให้จัดพิธีศพตาม

แบบอย่างของเสนาบดีให้แก่ขุนนางทั้งสอง (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดด เลขา เล่ม 2,2516:239)

บทบาทของขุนนางก่อน พ.ศ. 2296 ยังไม่ปรากฏเด่นชัดมากนักแต่ก็เริ่มมีการแบ่งกลุ่มทางการเมืองบ้างแล้ว ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็คงจะรู้ถึงความเคลื่อนไหวนี้เพราะในกฎ 36 ข้อและในบทที่ 3จ.ศ. 1095 (พ.ศ. 2276) ได้ห้ามเหล่าขุนนางทั้งหลายไปมาหาสู่กัน ถ้ามีเหตุที่จำเป็นที่จะต้องติดต่อกันก็ต้องมีคนใช้ติดตามไปด้วยและยังได้คาดโทษผู้ติดตามขุนนางไว้ด้วย ในกรณีที่รู้เห็นเป็นใจกับเจ้านายก็ต้องถูกลงโทษด้วยเช่นกัน (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1116 เล่ม 3,2529:74) สถานการณ์ทางการเมืองก่อนพ.ศ.2296มีลักษณะพิเศษคือกลุ่มขุนนางอยู่ในความสงบพอสมควร แม้ว่าจะเกิดกบฏจินจิ้นในพระนครก็ตาม สถานการณ์ทางการเมืองก็ไม่รุนแรงกลุ่มขุนนางต่างๆ ดูเหมือนว่าจะไม่ขึ้นมาสนับสนุนเจ้านายของตนอย่างเปิดเผยเหมือนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่ในที่สุดภายหลังการเสียชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญในพ.ศ.2296สถานการณ์ทางการเมืองกลับเปลี่ยนแปลงเนื่องจากขุนนางและเจ้าต่างกรมกล้าที่จะออกมาเผชิญหน้ากันอย่างเปิดเผย แม้ว่าตำแหน่งโกษาธิบดีจะตกเป็นของพระยาพิพัฒน์บุตรเขยเจ้าพระยาชำนาญก็ตาม แต่ขุนนางผู้นี้ก็ถือว่าเป็นขุนนางใหม่คงจะไม่มีอำนาจและบารมีน่าเกรงขามเท่ากับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (บุษกร ลายเลิศ กาญจนจาริ, 2527:21-22)

ขุนนางเก่าของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสียชีวิตทั้งหมดใน พ.ศ. 2298 ซึ่งได้แก่เจ้าพระยาราชนาถกสมุหพระกลาโหมกับเจ้าพระยาราชภักดีสมุหนายกทำให้ตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ว่างลงถึงสองตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งให้พระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาอภัยราชาว่าที่สมุหนายก พระยาศรรคมไตรโลก บ้านคลองแกลบเป็นเจ้าพระยารมหาเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหมให้พระยารบ้ำเรอศักดิ์เป็นพระยารัตนาธิเบศว่าที่กรมวัง ขุนนางเหล่านี้เป็นขุนนางใหม่ทั้งสิ้นและเริ่มแสวงหาอิทธิพลทางการเมืองโดยในพ.ศ.2300ได้ร่วมมือกับกรมหมื่นเทพพิพิธกราบทูลให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศสถาปนาเจ้าฟ้าอุทุมพร (เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต) ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าแทนเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ที่ถูกสำเร็จโทษใน พ.ศ. 2298 ขุนนางเหล่านี้ได้เริ่มแทรกแซงทางการเมืองโดยการสนับสนุนพระราชโอรสองค์ที่สามของสมเด็จพระ

พระเจ้าบรมโกศให้ได้ขึ้นครองราชสมบัติทั้งๆที่พระองค์ยังมีโอรสอีกสามองค์ที่มีสิทธิในการขึ้นครองราชสมบัติ ขุนนางทั้งหลายยังได้ช่วยเหลือเจ้าฟ้าอุทุมพรด้วยการกีดกันเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษมนตรี ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ต้องการขึ้นครองราชสมบัติแต่ขาดการสนับสนุนจากเหล่าขุนนาง โดยให้ออกผนวชเสียเพื่อเปิดทางให้กับเจ้าฟ้าอุทุมพร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ทรงเห็นด้วย(พระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ, 2506:473)

การขึ้นมามีบทบาทของขุนนางในช่วงพ.ศ.2298นี้ชัดเจนมาก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะการเสียชีวิตของกลุ่มขุนนางเก่าทำให้ขุนนางใหม่มีโอกาสใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมากขึ้น ประกอบกับสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขาดขุนนางคู่คิดคนสำคัญซึ่งทำให้พระองค์ต้องพึ่งพาขุนนางกลุ่มนี้แทน และสถานการณ์ทางการเมืองได้ปรากฏความรุนแรงมากขึ้นในหมู่เจ้าต่างกรมซึ่งเป็นโอรสของพระองค์ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้าอุทุมพรให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าซึ่งเป็นอิสริยยศสูงสุดของชนชั้นเจ้า ทั้งนี้เพื่อต้องการลดความขัดแย้งและความแตกแยกในหมู่เจ้าต่างกรม และป้องกันการแทรกแซงของขุนนางซึ่งอาจจะฉวยโอกาสในความขัดแย้งนี้

ขุนนางกับผลประโยชน์ทางการเมือง

ขุนนางสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ทำให้ขุนนางเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญทางการเมืองโดยเฉพาะถ้าเป็น ขุนนางผู้ใหญ่ด้วยแล้วผลประโยชน์จะยิ่งเพิ่มพูนมากขึ้น ดังนั้นขุนนางจึงกลายเป็นตัวแปรที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางการเมือง ในด้านการสนับสนุนให้เจ้านายของตนได้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญ แม้แต่สนับสนุนการชิงอำนาจของเจ้าองค์ต่างๆ แต่ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ไม่ปรากฏว่าขุนนางได้ลุกขึ้นมาชิงราชบัลลังก์ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะผลประโยชน์ที่ขุนนางทั้งหลายสามารถแสวงหาได้นั้นมากมายและการปูนบำเหน็จตำแหน่งที่สำคัญทางการเมืองให้แก่คนสนิทของพระองค์สามารถทำให้ราชบัลลังก์ของพระองค์มั่นคงจากการศุกคามของขุนนางเพราะว่าขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยาแม้ว่าจะรับราชการแต่จะไม่ได้เงินตอบแทนในรูปของเงินเดือน สิทธิและผลประโยชน์ที่

ขุนนางจะได้รับนั้น เช่น ครอบครัวของขุนนางได้รับการยกเว้นในการเกณฑ์แรงงาน ขุนนางจะได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปีจากพระมหากษัตริย์ ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี สามารถจ้างทนายไปศาลแทนตนเองได้ในกรณีที่เกิดคดีความ และนอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานยศลาบรรดาศักดิ์จากพระมหากษัตริย์ถ้าได้ทำความดีความชอบให้กับราชการ ผลประโยชน์ที่ขุนนางจะได้รับมากหรือน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับ สักคินาของขุนนางโดยเฉพาะการได้ควบคุมกำลังไพร่พล ถ้าสักคินายังมากการที่จะได้ควบคุมบริวารก็เพิ่มมากขึ้นและบริวารเหล่านี้จะนำมาซึ่งผลประโยชน์ในการใช้งานแก่ขุนนาง

ผลประโยชน์ที่สำคัญประการหนึ่งของขุนนางคือการแสวงหาประโยชน์จากกรม กอง ที่ขุนนางผู้นั้นบังคับบัญชาอยู่ เช่น จากการเก็บภาษีอากร ค่าธรรมเนียม การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะขุนนางสามารถแบ่งผลประโยชน์ส่วนหนึ่งจากที่เก็บได้ทั้งหมด เพื่อแจกจ่ายกันในกรมหรือเบียดบังจากรายได้ของแผ่นดินโดยการแจ้งจำนวนที่น้อยกว่าเป็นจริงเพื่อแจกจ่ายตนเองให้มากขึ้น

ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศการค้าต่างประเทศโดยเฉพาะกับจีนนับได้ว่าสำคัญมาก เพราะจีนเกิดปัญหาการขาดแคลนข้าวทำให้จีนต้องเปิดประตูการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยาข้าวได้กลายเป็นสินค้าที่สำคัญอย่างหนึ่งที่จีนต้องการ ดังนั้นขุนนางในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศย่อมแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้มาก โดยเฉพาะผู้ที่ดูแลการค้าต่างประเทศคือพระคลังซึ่งการค้าต่างประเทศของกรุงศรีอยุธยาเป็น “ระบบผูกขาด” กล่าวคือพระมหากษัตริย์จะทำการค้าขายโดยผ่านพระคลังสินค้าซึ่งสามารถกำหนดรายการสินค้าต้องห้ามได้ นอกจากนี้การเพิ่มหรือลดรายการสินค้าต้องห้ามก็เป็นผลประโยชน์อย่างมหาศาลของพระคลังสินค้า แม้ว่าพระคลังจะทำการค้าเพื่อเก็บผลประโยชน์ให้กับพระมหากษัตริย์ แต่ในความเป็นจริงแล้วขุนนางคนใดก็ตามที่ได้รับมอบหมายให้ดำรงตำแหน่งนี้ มักจะเป็นคนที่พระมหากษัตริย์มีความสนิทสนมและไว้วางใจเช่นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระคลังมีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากเท่าใด ก็ย่อมเพิ่มอิทธิพลทางการเมืองมากเท่านั้น และยังสามารถแสวงหาผลประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ได้มากขึ้น โดยเฉพาะชาวต่างชาติที่ต้องการเข้ามาค้าขายหรือติดต่อกับ

กรุงศรีอยุธยาจะต้องผ่านพระคลังก่อน เพื่อช่วยให้การติดต่อสะดวกราบรื่นมากยิ่งขึ้น คนเหล่านั้นจะติดสินบนหรือแสวงหาของกำนัลต่างๆ มามอบให้แก่ขุนนาง ซึ่งหลักฐานฝรั่งเศสได้กล่าวถึงการแสวงหาผลประโยชน์ในด้านนี้ของขุนนางอยุธยาไว้ว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขึ้นครองราชสมบัติ “เราก็ต้องนำของไปถวายพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่และเอาของไปให้เจ้าพระยาพระคลังคนใหม่ด้วย” หรือมีหลักฐานเกี่ยวกับการแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางกล่าวไว้ว่า “สิ่งของกำนัลเป็นของที่จำเป็นอย่างยิ่งเพราะเหตุว่า ถ้าจะมีธุรกิจกับข้าราชการไทยแล้ว จะต้องมิของหรือเงินติดมือไปด้วยเสมอ” หรือผลประโยชน์จากบรรณาการที่สำคัญมาก สามารถทำให้พระคลังและขุนนางแสวงหาสิ่งเหล่านั้นได้ ถ้าผู้ที่เข้ามาติดต่อกับแต่พระราชสาส์นไม่มีเครื่องบรรณาการก็จะไม่ได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ เนื่องจากพระคลังจะไม่อำนวยความสะดวกให้เพราะถือว่าเป็นเรื่องที่ไม่น่าเชื่อถือ เป็นต้น (ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:273-275)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมือง

ปัญหาการควบคุมหัวเมืองของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปัญหาการแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้สมุหนายกมีอำนาจควบคุมดูแลทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ในความปกครองของสมุหพระกลาโหม และปัญหาการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดให้อยู่ภายใต้การปกครองของโกษาธิบดีนั้นเป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้ และดูเหมือนว่าปัญหาเหล่านี้จะส่งผลกระทบต่อการเมืองในสมัยอยุธยาตอนปลาย และโดยเฉพาะในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศด้วยเช่นกัน ดังนั้นจึงแบ่งปัญหาออกเป็น 2 ประเด็นคือการปกครองหัวเมืองของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมและการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้โกษาธิบดี

ปัญหาการแบ่งหัวเมืองเป็นฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้โดยสมุหพระกลาโหม ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้และสมุหนายกปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนนั้นได้มีการเสนอแนวทางไว้หลายประการ

แนวคิดที่หนึ่งเชื่อว่าการแบ่งหัวเมืองให้สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้นั้นเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเอกาทศรถเพราะว่าสมัยของพระเอกาทศรถได้มีการสำรวจบัญชีข้าทาสทั่วราชอาณาจักร จุดประสงค์เพื่อจัดไพร่พลและข้าทาสซึ่งพรัดพรากจากมูลนายหรือจัดสังกัดให้แก่ไพร่และทาสที่ได้รับการขึ้นบัญชีใหม่ และเมื่อจัดไพร่และทาสเข้าสังกัดเรียบร้อยแล้วจึงได้แบ่งแยกราชอาณาจักรออกเป็นสองส่วน และน่าจะมอบหมายให้สมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้เพราะไพร่ฝ่ายพลเรือนมีมากในหัวเมืองฝ่ายใต้ และให้สมุหพระกลาโหมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือเพราะไพร่ฝ่ายทหารมีมากในหัวเมืองฝ่ายเหนือ(พูลศรี นนทรี, 2527:172-173) ในความเป็นจริงน่าจะแบ่งเช่นที่กล่าวมา เพราะเท่ากับจะทำให้อิทธิพลของศาสนาทั้งสองได้ดูแลไพร่พลของตัวเองได้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นแต่ผลกลับเป็นว่าโปรดให้สมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือและให้สมุหพระกลาโหมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ ซึ่งเป็นเช่นนี้เพราะว่าต้องการให้ขุนนางทั้งสองตำแหน่งถ่วงดุลอำนาจกันเอง เพราะเท่ากับว่าขุนนางใหญ่ทั้งสองไม่มีอำนาจในการปกครองและควบคุมไพร่พลเหล่านั้นอย่างแท้จริง (พูลศรี นนทรี, 2527:172-173)

แนวความคิดที่สองเชื่อว่าการแบ่งแยกหัวเมืองให้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกปกครองนั้นเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เนื่องจากก่อนที่พระองค์จะปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์เคยดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมมาก่อน เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้วจึงตระหนักในอำนาจของขุนนางทั้งสองตำแหน่งเป็นอย่างมาก ดังนั้นพระองค์จึงต้องการให้ขุนนางทั้งสองนี้ถ่วงดุลอำนาจกันเอง จึงได้ปรับเปลี่ยนให้สมุหนายกดูแลทั้งทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด ส่วนสมุหพระกลาโหมนั้นให้ดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเช่นเดียวกัน (สุกัญญา บำรุงสุข, 2525:23)

แนวคิดที่สามสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงแสดงความเห็นไว้ว่าเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเพทราชา เพราะหลังจากที่พระองค์ได้ขึ้น

ครองราชสมบัติแล้ว ได้เกิดกบฏเมืองนครราชสีมาและกบฏเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งทำให้พระองค์ต้องใช้เวลาในการปราบปรามอยู่หลายปี ทำให้พระองค์ไม่ไว้วางใจในอัศวินหาเสนาบดีว่าอาจจะมีอำนาจมากเกินไป พระองค์จึงได้จัดแบ่งการปกครองหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรออกเป็น 2 ส่วนคือเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือและหัวเมืองฝ่ายใต้ โดยมอบหมายให้สมุหนายกดูแลและควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งทหารและพลเรือน ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ในความดูแลของสมุหพระกลาโหมทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเช่นเดียวกัน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2524:5)

ตามความเห็นของควอริช เวลส์กล่าวไว้ว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ภายใต้เสนาบดีทั้งสองคือ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกนั้นน่าจะเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเพทราชา เพราะว่าภายหลังการเกิดกบฏเมืองนครศรีธรรมราชใน พ.ศ.2234 พระองค์ต้องการจะรวมการบังคับบัญชากำลังคนในแถบนี้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงมอบหมายให้สมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน และให้สมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน เพื่อลดความแตกต่างระหว่างทหารและพลเรือน เนื่องจากคนทั้งสองไม่ได้รับการฝึกหัดให้ปฏิบัติงานใดงานหนึ่งโดยเฉพาะ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้จึงสำเร็จลงโดยง่าย(ควอริช เวลส์, 2527:70-71)

แนวคิดทั้งสามที่กล่าวมามีมานพ ถาวรวัฒน์สกุลได้แสดงความเห็นไว้ว่าแนวความคิดที่น่าเชื่อถือมากที่สุดคือ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและควอริช เวลส์ เพราะแนวความคิดที่อ้างว่าการแบ่งแยกหัวเมืองน่าจะเกิดในสมัยของสมเด็จพระเอกาทศรถนั้นขาดหลักฐานอ้างอิงที่แน่ชัด ส่วนที่อ้างว่าเกิดในสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นเกิดจากการชำระกฎหมายในรัชกาลที่ 1 มากกว่าจะเป็นข้อความเดิมทั้งหมด (รายละเอียดในมานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536)

นอกจากนี้ในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166 พระราชกำหนดเก่า บทที่ 1 ซึ่งได้กล่าวถึงการฟ้องร้องคดีว่าถ้าเป็น “มุขนายฝ่ายทหารให้เจรจาด้วยสมุหพระกลาโหม ถ้าพลเรือนให้เจรจาด้วยสมุหนายก” กฎหมายนี้ออกใช้ในจุลศักราช 1012 (พ.ศ. 2193) ซึ่งถ้าจุลศักราชในกฎหมายนี้ถูกต้องแสดงว่ากฎนี้ประกาศออกใช้ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และน่าจะเป็นหลักฐานสนับสนุนการ

สันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายก กรมพระยาธรรมาธิราชวรนายก ได้ว่าน่าเชื่อถือมากที่สุด (ประมวลกฎหมาย
 รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 3, 2529:58) ดังนั้นถ้าเชื่อตามข้อเสนอที่ว่า การเปลี่ยนแปลงให้สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ทั้ง
 ฝ่ายทหารและพลเรือนแล้ว ความสับสนในบัญชีไพร่พลก็น่าจะเกิดความยุ่งยากตาม
 ไปด้วย เพราะเท่ากับว่าเป็นการแยกเขตการปกครองของเสนาบดีทั้งสอง และยังเพิ่ม
 อำนาจในการดูแลหัวเมืองให้กับสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมด้วย ดังนั้นก่อนจะ
 กล่าวถึงผลที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนหน้าที่ความรับผิดชอบในครั้งนี้ว่า น่าจะมีผล
 กระทบต่อการควบคุมกำลังพลในสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างไรก็ตามควรจะกล่าวถึง
 บทบาทและอำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกก่อนและหลังสมัย
 สมเด็จพระเพทราชาด้วย

อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงต้องการขยายเขตราชธานีออกสู่ภูมิภาคให้มากขึ้นและเพื่อต้องการขยายอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้ครอบคลุมหัวเมือง
 ต่างๆให้มากยิ่งขึ้นด้วย ดังนั้นเพื่อเป็นการลดภาระของพระมหากษัตริย์ พระองค์ได้
 แต่งตั้งเสนาบดีในตำแหน่งสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ควบคุม
 ควบคุมกำลังพล โดยมอบหมายให้สมุหพระกลาโหมปกครองไพร่พลฝ่ายทหารทั่วราชอาณาจักร
 สมุหนายก ปกครองฝ่ายพลเรือนทั่วราชอาณาจักร และปรับตำแหน่งขุนนาง
 โดยเฉพาะในหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เป็นเพียงตำแหน่งขุนนางแทนที่จะเป็นเชื้อพระ
 วงศ์เหมือนแต่ก่อน และยังแบ่งขุนนางออกเป็นส่วนกลางและส่วนภูมิภาค แต่ขุน
 นางทั้งหมดมีผู้บังคับบัญชาาร่วมกันคือสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก (พูลศรี
 นนทรี, 2527:102) แม้ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะแบ่งฝ่ายทหารและฝ่ายพล
 เรือนเป็นสองฝ่ายทั่วราชอาณาจักรแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าพลเรือนกับทหารจะถูก
 แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาดเพราะ ในยามศึกสงครามทุกคนก็ยังมีหน้าที่ในการป้องกัน
 กันบ้านเมืองและออกรบด้วยเช่นกัน แม้แต่เจ้าเมืองเองก็ต้องเป็นแม่ทัพในการนำไพร่

พลออกรบด้วย เมื่อยามสงบก็จะทำนุบำรุงบ้านเมืองต่อไปในหน้าที่ของพลเรือน (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2524:3-5)

อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกในราชธานี มีหน้าที่ประการแรกคือทำหน้าที่ประสานประโยชน์ในราชธานีระหว่างหน่วยงานต่างๆ เพื่อให้การบริหารงานมีความเป็นระเบียบมากขึ้น พระมหากษัตริย์จึงได้กำหนดให้มีศาลา ณ ลูกขุนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งศาลานี้จะมีสองหลังด้วยกัน คือศาลาลูกขุนที่ตั้งอยู่ทางขวาเป็นของทหาร ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นประธานในการประชุมคือสมุหพระกลาโหม ศาลาลูกขุนหลังที่สองตั้งอยู่ทางซ้ายเป็นของพลเรือน ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นประธานในการประชุมปรึกษาหารือราชการคือสมุหนายก(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2524:6)

นอกจากนี้ที่ศาลาลูกขุนยังมีขุนนางที่ต้องทำงานประจำซึ่ง ขุนนางประจำศาลาลูกขุนนี้จะทำหน้าที่ประสานงานกับหน่วยงานต่างๆ ขุนนางในกรมมหาดไทยและกรมกลาโหมจะประกอบไปด้วยดังนี้

1.ปลัดทูลฉลอง เป็นหัวหน้าทำหน้าที่เสนอหนังสือที่มีเข้ามาในกรม และหมายรับสั่งต่างๆ เพื่อทำการคัดแยกและนำเสนอสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม เมื่อเจ้ากรมนี้มีคำสั่งอย่างไรก็ให้ปฏิบัติตามคำสั่งนั้น นอกจากนี้ปลัดทูลฉลองยังมีหน้าที่ย่อเรื่องราวต่างๆ ให้สั้นลงเมื่อจะกราบทูลพระมหากษัตริย์

2.หัวหน้ากับนายเวร จะมีหน้าที่คัดหมาย ซึ่งหมายถึงการคัดแยกพระบรมราชโองการหรือหมายกำหนดการ การเสด็จออกไปยังสถานที่ต่างๆ ของพระมหากษัตริย์

กรมวังจะเป็นผู้รับพระราชโองการและนำสิ่งต่างๆ มาให้กรมกลาโหม และกรมมหาดไทยจะทำหน้าที่คัดแยกเรื่องราวต่างๆ ออกและจัดการส่งไปตามกรม นั้นๆ ซึ่งเป็นหน้าที่ประจำของหัวหน้ากับนายเวร และยังคงคอยติดตามดูงานที่ส่งไปด้วยแต่ไม่มีสิทธิ์เข้าไปก้าวล่วงงานที่นอกเหนืออำนาจของตน (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2524:6-7) ดังนั้นสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก (ในส่วนที่อยู่ในราชธานีนั้น) ไม่มีอำนาจหน้าที่ในการบังคับบัญชากรมอื่นๆ นอกจากกรมในสังกัดตัวเองเท่านั้น

ในส่วนราชธานีนั้นสมเด็จพระนเรศวรได้ปรับปรุงการปกครองอีกครั้งหนึ่ง(ควอริช เวลส์, 2524:8)โดยการยกเลิกการปกครองแบบแบ่งเมืองออกเป็นส่วนราชธานีและเมืองพระยามหานคร โดยได้แบ่งหัวเมืองนอกเขตวงราชธานีออกเป็น 3 ชั้นซึ่งได้แก่ เมืองเอก เมืองโท และเมืองตรี และการขยายอำนาจการปกครองของเมืองหลวงให้กว้างออกไปเรียกว่า “วงราชธานี” ซึ่งวงราชธานีนี้ไม่ใช่การปกครองเพียงหน่วยเดียวแต่จะมีการแบ่งหัวเมืองชั้นย่อยๆ อีก ที่เรียกว่าหัวเมืองชั้นที่สี่หรือเรียกว่าเมืองน้อย ซึ่งผู้ปกครองหัวเมืองน้อยนี้ได้แก่ขุนนางชั้นผู้น้อยที่ได้รับการแต่งตั้งจากเสนาบดีในเมืองหลวง (ควอริช เวลส์, 2524:86-89)

ตามพระไอยการนาทหารหัวเมืองบทที่30ได้กล่าวถึงตำแหน่งศักดินาหัวเมืองเอก โท ตรีและจัตวาในหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ว่าเมืองเอกมีสองเมืองได้แก่เมืองพิษณุโลกและเมืองนครศรีธรรมราช เมืองโทได้แก่ สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร นครราชสีมา เพชรบุรี ตะนาวศรี เมืองตรีได้แก่ พิจิตร นครสวรรค์ จันทบุรี ไซยา พัทลุง ชุมพร นอกจากนี้ตามพระไอยการยังได้กล่าวถึงศักดินาของเจ้าเมืองแต่ละระดับไว้ด้วยว่า เจ้าเมืองพิษณุโลกเอกอูและเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในฐานะที่เป็นหัวเมืองเอกเจ้าเมืองศักดินา 1,000 มียศเป็นเจ้าพระยา หัวเมืองโทนั้นเจ้าเมืองมีศักดินา 10,000 มียศเป็นพระยา ส่วนเจ้าเมืองตรีนั้นเจ้าเมืองมีศักดินา 5,000 และมียศเป็นออกพระ และออกญา (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 1, 2529:264-267)

ในส่วนของหัวเมืองนั้นสมุหนายกหรือมหาดไทยมีหน้าที่ในการแต่งตั้งเจ้าเมืองทั้งหมด ซึ่งเจ้าเมืองอาจจะเป็นขุนนางที่ส่งออกไปจากเมืองหลวงหรือเป็นลูกหลานของเจ้าเมืองคนเดิมซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นแล้วก็ได้ การที่มหาดไทยมีอำนาจในการแต่งตั้งในหัวเมืองนี้ได้ก่อให้เกิดการแย่งชิงผลประโยชน์กัน โดยเฉพาะระหว่างกลาโหมและมหาดไทย นอกจากนี้ยังมีข้อบกพร่องอีกประการหนึ่งของการจัดระเบียบการปกครองออกเป็นเมืองเอก โท ตรี และจัตวา เพราะว่าสมัยก่อนการปรับปรุงการปกครองเมื่อมีการเก็บภาษีอากรรายได้ต่างๆจากหัวเมืองเหล่านี้ปรากฏว่าภาษีอากรก็ยังกระจุกกระจายอยู่ตามหัวเมืองพระยามหานคร แต่เมื่อมีการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางแล้วด้วยเหตุที่ทุกเมืองต้องขึ้นตรงต่อราชธานีจึงทำให้รายได้จากการ

เก็บภาษีอากรถูกดึงเข้าส่วนกลางหรือราชธานี รายได้ทั้งหมดไปเพิ่มพูนที่ราชสำนัก และเสนาบดีทั้งหลาย โดยเฉพาะผู้ที่มีตำแหน่งใหญ่ๆทางการเมืองได้ผลประโยชน์มากขึ้น นอกจากนี้การจัดระเบียบการปกครองเป็นเมือง เอก โท ตริ และจัตวานี้ทำให้หน่วยงานต่างๆในราชธานี มีหน้าที่ความรับผิดชอบมากขึ้น แต่หน่วยงานเหล่านั้นไม่สามารถรับงานที่เพิ่มขึ้นได้ เพราะความสามารถในการบริหารงานของขุนนางแต่ละคนไม่เท่าเทียมกัน โดยเฉพาะงานในกรมกลาโหมและมหาดไทย (รายละเอียดใน ควอริช เวลส์, 2527:86-90)

ดังนั้นอำนาจหน้าที่ของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ก่อนสมัย สมเด็จพระเพทราชาจะเป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลทางการเมืองอยู่มาก เพราะได้รับมอบหมายในการดูแลทหารทั่วราชอาณาจักรในฐานะสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกก็มีหน้าที่ดูแลพลเรือนทั่วราชอาณาจักร ฉะนั้นบทบาทและหน้าที่ของเสนาบดีจึงค่อนข้างมีมากเพราะว่าผู้ที่ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกนั้นแม้ว่าจะมีการแบ่งแยกหน้าที่ออกเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน แต่ผู้ใดการปกครองนั้นคือคนคนเดียวกันซึ่งทำหน้าที่สองอย่าง ก็เป็นพลเรือนในยามสงบและทุกคนต้องเป็นทหารในยามศึกสงคราม ดังนั้นสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมก็ต้องมีหลายบทบาทด้วย เช่น การดำรงตำแหน่งเจ้ากรมทหารและเจ้ากรมพลเรือนต้องดูแลงานของทหารในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพลเรือน และต้องดูแลงานของพลเรือนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทหาร ส่วนสาเหตุที่สมเด็จพระเพทราชาได้จัดแบ่งพื้นที่ตามความรับผิดชอบออกเป็นสองส่วนให้สมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด และสมุหพระกลาโหมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดเพื่อความสะดวกจึงรวมอำนาจให้กับสองกรมใหญ่ เพราะในสมัยของสมเด็จพระเพทราชาได้เกิดกบฏครั้งสำคัญคือกบฏเมืองนครราชสีมาและกบฏเมืองนครศรีธรรมราชต้องใช้เวลาในการปราบปรามหลายปี ในสมัยสมเด็จพระเพทราชาเชื่อว่าได้มีนโยบายที่จะจัดระเบียบเพื่อลดความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ระหว่างสมุหนายกกับสมุหพระกลาโหมโดยการแบ่งเมืองให้ทั้งสองกรมนี้ปกครอง จัดให้สมุหพระกลาโหมได้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้คือใต้กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นราชธานีลงไป และให้อำนาจสมุหพระกลาโหมในการควบคุมไพร่พลทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองเหล่านั้นส่วนสมุหนายกนั้นได้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งหมายถึง

เหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไป ซึ่งสมุหนายกก่อนหน้านี้มีอำนาจในการควบคุมดูแลไพร่
ฝ่ายพลเรือนทั้งราชอาณาจักร และในฐานะเจ้ากรม มหาดไทยสมุหนายกจะมีหน้าที่
ในการปกครองหัวเมืองต่างๆอยู่แล้ว ซึ่งต่างจากสมุหพระกลาโหม ซึ่งก่อนสมัยของ
สมเด็จพระเพทราชาไม่เคยได้ปกครองหัวเมือง ดังนั้นเมื่อสมุหนายกได้รับมอบหมาย
ให้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน จึงทำให้อำนาจของสมุห
นายกลดลง แต่สมุหพระกลาโหมกลับมีอำนาจมากขึ้นเพราะได้ปกครองหัวเมือง ดัง
นั้นอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งนี้จึงน่าจะมืบทบาทเท่ากัน และยังสามารถให้ดูแล
อำนาจกันได้ด้วย เพราะเมื่อขุนนางทั้งสองตำแหน่งนี้ได้รับมอบหมายให้ปกครองหัว
เมืองทั้งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกจึงมีอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมืองต่างๆที่อยู่
ในเขตความรับผิดชอบของขุนนางทั้งสองนี้ซึ่งการได้รับอำนาจในการปกครองหัว
เมืองเอก โท ศรี ของอัครมหาเสนาบดีจากส่วนกลางนี้ น่าจะทำให้ราชธานีหรือส่วน
กลางมีอำนาจในการปกครองหัวเมืองอย่างแท้จริงและโดยตรง เพราะทุกเมืองต้องขึ้น
ตรงต่ออัครมหาเสนาบดีในสองตำแหน่งนี้ แม้ว่าจะมีกรมอื่นๆในส่วนกลางอีกที่มี
อำนาจในการแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งอื่นๆให้มีหน้าที่ในหัวเมืองต่างๆตามลักษณะ
ของสายงาน แต่ในทางปฏิบัติเจ้าเมืองนั้นๆคือเมืองเอก โท ศรี ต่างก็เป็นผู้มีอำนาจใน
การแต่งตั้งหรือคัดเลือกคนที่เหมาะสมมาดำรงตำแหน่งทางการเมือง แต่สำหรับ
ตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัด พล มหาดไทยซึ่งเป็นตำแหน่งของกรมการเมืองในระดับสูง
ส่วนอำนาจในการแต่งตั้งเป็นของกลาโหมหรือมหาดไทย

ดังนั้นกรมการเมืองในระดับรองๆ ลงไป แม้ว่าจะได้รับการแต่งตั้ง
จากกรมอื่นๆที่ตั้งอยู่ในเมืองหลวงแต่ก็เป็นเพียงพิธีการเท่านั้น การใช้ตราตั้งจึงเป็นผล
ประโยชน์เพียงเล็กน้อยหรือถ้าเป็นเงินก็เป็นเพียงจำนวนที่เล็กน้อยอีกเช่นกันที่กรมใน
เมืองหลวงจะได้รับจากการแต่งตั้งขุนนางตำแหน่งต่างๆให้เข้ารับราชการในหัวเมือง
เพราะอำนาจการควบคุมการบริหารหัวเมืองยังต้องอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้า
เมือง ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก เพราะฉะนั้นกรมกอง
อื่นๆในเมืองหลวงจึงถูกบีบบังคับให้เกี่ยวข้องกับหัวเมืองน้อยลงและอำนาจส่วนใหญ่
ได้ไปตกอยู่กับมหาดไทยและกลาโหม ทำให้สองกรมนี้เป็นกรมใหญ่ที่มีภาระหน้าที่
ในการปกครองหัวเมืองเกือบทั้งหมด และยังคงดูแลในส่วนราชธานีซึ่งรวมถึงการดูแล

แลทั้งกรมในสังกัดโดยตรง และกรมที่จัดอยู่ในฝ่ายทหารและพลเรือน เพราะการจัดแบ่งอำนาจตามพื้นที่ทำให้กรมกองอื่น ๆ ในเมืองหลวงค่อยๆ ถูกจำกัดหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองลดลงทุกทีจนเหลือแต่การปฏิบัติหน้าที่ในเมืองหลวง ส่วนกรมมหาดไทยและกลาโหมกลายเป็นศูนย์กลางในการบริหารการปกครองที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองนอกจากนี้ยังมีหน้าที่ในการประชุมลูกขุนณศาลาซึ่งเจ้ากรมทั้งสองจะต้องรับหน้าที่ประธานในที่ประชุมขุนนางของแต่ละฝ่ายด้วย จึงน่าจะทำให้สองกรมนี้มีภาระรับผิดชอบมาก (มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536:150-151)

ดังนั้นเมื่อมีการปรับเปลี่ยนการควบคุมไพร่พล ปัญหาที่ตามมาคือการควบคุมกำลังพลซึ่งก่อนหน้านี้จะมีการแบ่งแยกเมืองให้สมุหพระกลาโหมได้ปกครองนั้น สมุหนายกควบคุมพลเรือนทั่วราชอาณาจักร สมุหพระกลาโหมควบคุมทหารทั่วราชอาณาจักร โดยมีกรมสุรัสวดีกลางอยู่ที่ราชธานีมีหน้าที่ถือบัญชีไพร่พลทั้งหมด และมีหน้าที่ในการเรียกเกณฑ์กำลังคนแต่ไม่มีอำนาจในการบังคับบัญชา เมื่อมีการโอนหัวเมืองให้สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมปกครองแล้ว ขุนนางในสองตำแหน่งนี้จึงมีอำนาจในการควบคุมไพร่พลทั้งสองฝ่ายเอง การควบคุมนี้จะบังคับบัญชาผ่านเจ้าเมือง เพราะเจ้าเมืองจะได้รับการแต่งตั้งจากขุนนางมหาดไทยและกลาโหม การจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองจะมีลักษณะคล้ายคลึงกับการจัดระเบียบของราชธานี โดยเฉพาะในหัวเมืองเอก ส่วนเมืองโทก็มีลักษณะการจัดระเบียบที่คล้ายคลึงกับหัวเมืองเอกเพียงแต่ลดขนาดลง ความสำคัญของขุนนางในตำแหน่งต่างๆ ก็ลดลงตามขนาดและความสำคัญของเมืองเท่านั้น โดยปกติในแต่ละหัวเมืองจะมีขุนนางตำแหน่ง “สัสดี” ถือบัญชีควบคุมไพร่พลในหัวเมืองนั้นๆ สำหรับสัสดีนี้น่าจะได้รับการแต่งตั้งจากเจ้ากรมสุรัสวดีจากราชธานี แต่ในความเป็นจริงแล้ว สัสดีก็ต้องอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้าเมืองด้วย และเมื่อขุนนางทั้งหลายที่อยู่ในระบบราชการที่มีการโอนหัวเมืองให้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกปกครอง ก็น่าจะกล่าวได้ว่าขุนนางที่รับราชการในหัวเมืองก็น่าจะอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม โดยบังคับบัญชาผ่านเจ้าเมือง ฉะนั้นในระบบราชการที่แบ่งหัวเมืองออกเป็นฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้นี้ กรมสุรัสวดีที่อยู่ในราชธานีน่าจะมีบทบาทเกี่ยวกับการเกณฑ์ไพร่พลและการบังคับบัญชาน้อยลง ดังนั้นเท่ากับว่าเจ้า

เมืองเอก โท ตรีเหล่านี้อ่อนข้างที่จะมีอิสระในการปกครองและบริหารหัวเมืองเหล่านี้ และน่าจะมีอำนาจในการควบคุมไพร่พลเพิ่มมากขึ้น เพราะสถิติที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับ บัญชีไพร่พลในหัวเมืองนั้นๆ อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้าเมือง จึงน่าจะทำให้ เจ้าเมืองสามารถเรียกเกณฑ์ไพร่พลได้ด้วย แม้ว่าในทางทฤษฎีแล้วอำนาจก็น่าจะเป็นของกรมสุรัสวดี แต่ในทางปฏิบัติแล้วอำนาจน่าจะลดลง เพราะอำนาจในการ บังคับบัญชาหัวเมืองจะเป็นของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม แต่ถ้าเป็นไพร่พลลงในเขตเมืองหลวงอำนาจการควบคุมจะเป็นของกรมสุรัสวดี ทั้งนี้อาจจะเพื่อ ประสิทธิภาพในการระดมพล (มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536:149-151)

โครงสร้างทางการเมืองในสมัยอยุธยาตอนปลาย(ราชวงศ์บ้านพลู หลวง)ถ้าพิจารณาจากการปรับตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ให้มีอำนาจ ในการปกครองหัวเมืองแล้ว ยังส่งเสริมให้หัวเมืองมีอำนาจในการบริหารงานภายใน ของตนเองแต่ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนางทั้งสอง นอกจากนี้การปรับศักดินา ของเจ้าเมืองโทให้มีศักดินาเท่ากับเจ้าเมืองเอก น่าจะเป็นเพราะว่าต้องการตัดทอน อำนาจของเจ้าเมืองนั้น (ควอริช เวลส์, 2527:90-91) โดยให้เจ้าเมืองเอกและเจ้าเมือง โทมีศักดินาเท่ากันแม้ว่าบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองจะแตกต่างกัน เพราะเจ้าเมืองเอกมี บรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา เจ้าเมืองโทเป็นพระยา แต่ทุกเมืองต้องขึ้นตรงต่อสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม เท่ากับว่าส่วนกลางหรือราชธานีในสมัยนี้น่าจะประสบ ความสำเร็จในการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง

นโยบายการปกครองในสมัยอยุธยาตอนปลายส่งเสริมให้ ราชธานี ปลอดภัยจากการถูกทำร้ายอำนาจจากหัวเมืองต่างๆ (ม.ร.ว.อภิน ธิพัฒน์, 2518:59) เพราะในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 กฏ 36 ข้อ บทที่ 32 ได้ห้าม เหล่าขุนนางทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยบรรดาศักดิ์ต่างๆทั้งเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น ห้ามไปมาหาสู่กัน โดยไม่มีเหตุอันสมควร และถ้าไม่ได้เกี่ยวข้องกับ เป็นญาติพี่น้องกันด้วยแล้วก็ไม่สมควรไปมาหาสู่กัน หรือถ้ามีเหตุจำเป็นต้องมีผู้คน ติดตามไปด้วย

นอกจากนี้พระราชกำหนดเก่าบทที่ 12 (พ.ศ. 2295) ยังได้สะท้อนให้ เห็นบทบาทของหัวเมืองในระบบราชการอยุธยาที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยราช

ธานีได้ออกกฎเกณฑ์ตักเตือนพฤติกรรมของเจ้าเมืองสวรรคโลก ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองโทน่าจะอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมุหนายก เกี่ยวกับการละเลยหน้าที่ของเจ้าเมืองปล่อยให้โจรผู้ร้ายชุกชุมจี้ปล้นราษฎร ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เพราะความละเลยต่อการดูแลความปลอดภัยภายในเมืองของคน นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมที่ทุจริตของเจ้าเมืองเกี่ยวกับการพิจารณาคดีความเพราะเห็นแก่ “อามิสสินบน” ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนทางราชธานีจึงต้องคาดโทษไว้ และยังแนะนำให้เจ้าเมืองหรือกรรมการเมืองคัดเลือกและแต่งตั้งคนที่มีคุณวุฒิที่เหมาะสมและมีความซื่อสัตย์สุจริตเป็นนายบ้านนายอำเภอ “ถึงว่าเป็นหลวง ขุน หมื่น ถือ ตราภูมิคุ้มห้ามทำราชการอยู่ในกรมใดก็ดีถ้าเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่พอ จะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านได้ ให้เอาเป็นนายบ้านด้วยเถิด” นอกจากนี้ยังกำชับให้ผู้ใหญ่บ้านจัดทำสารบัญชีจำนวนคนในหมู่บ้านให้ ชัดเจนเพื่อให้รู้จำนวนลูกบ้านที่แน่นอน (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1, จุลศักราช 1166 เล่ม 3,2529:151)

การกวัดจันของเมืองหลวงต่อหัวเมืองเหล่านี้ น่าจะแสดงให้เห็นถึงระบบราชการที่ซับซ้อนประการหนึ่ง และบทบาทของส่วนกลางที่ใช้ปกครองหัวเมืองผ่านโครงสร้างของการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ว่าน่าจะมีปัญหาเรื่องการควบคุมดูแลหัวเมืองต่างๆ ไม่ค่อยทั่วถึง ย่อมจะส่งผลกระทบต่อส่วนกลาง เพราะว่าถ้าส่วนกลางไม่เข้าไปมีบทบาทในการดูแลความปลอดภัยของราษฎร ปล่อยให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนหรือปล่อยให้เจ้าเมืองทุจริตจนกระทั่งราษฎรเดือดร้อนอย่างแสนสาหัสแล้ว ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นกับหัวเมืองจะส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของราชอาณาจักรด้วย เพราะเข้าใจว่าหัวเมืองแต่ละเมืองเจ้าเมืองเป็นผู้คุมกำลังไพร่พลไว้ในมือ ถ้าราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองนั้นได้รับความเดือดร้อนมากอาจจะหลบหนี ซึ่งผลกระทบจะเกิดขึ้นกับส่วนกลางโดยตรง เพราะเท่ากับว่าไพร่พลจำนวนหนึ่งได้หายไป และถ้าทุกเมืองเกิดกรณีเช่นเดียวกันนี้เสถียรภาพของอาณาจักรก็อาจจะสั่นคลอนได้ เพื่อป้องกันไม่ให้เจ้าเมืองต่างๆ ชองสมผู้คนและเกณฑ์แรงงานไพร่พลเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง ทั้งยังเป็นการควบคุมการก่อกบฏของเจ้าเมืองต่างๆ ด้วย พระราชกำหนดเกล้า บทที่ 23 ซึ่งออกก่อน รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้ออกกฎเกณฑ์นี้ให้เจ้าเมืองทั้งหลายยึดถือเป็นระเบียบปฏิบัติรวมทั้งขุนนางด้วยว่า ถ้าเมือง

หลวงไม่ได้มีหนังสือไปเรียกตัวเจ้าเมืองมาเมืองหลวง ห้ามเจ้าเมืองต่างๆเดินทางเข้าเมืองหลวงเองโดยเด็ดขาด หรือถ้ามีหนังสือไปเรียกตัวให้เข้าเมืองหลวง แต่หนังสือยังไม่ถึงเมืองนั้นๆแต่พบเจ้าเมืองเดินทางออกจากเมืองแล้ว หรือ “มีหนังสือไปให้หาแลมาก่อนหนังสือไปหาพบแต่กลางทางนั้นมิชอบ จะให้ลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 3, 2529:185-186) ซึ่งกฎหมายเหล่านี้ออกมาเพื่อป้องกันเจ้าเมืองยกทัพเข้ามาชิงอำนาจที่เมืองหลวง และยังออกกฎหมายซ้ำหลายครั้งหลายคราเกี่ยวกับพฤติกรรมของเจ้าเมืองที่ห้ามกดขี่ข่มเหงราษฎร หรือแม้แต่เรียกเกณฑ์แรงงานไปใช้ในงานส่วนตัว นอกจากนี้ยังย้ำถึงหน้าที่ของยกกระบัตรให้ทำหน้าที่อย่างซื่อสัตย์และตรวจตราอย่างเข้มงวดและสอดคล้องพฤติกรรมของเจ้าเมืองอย่างเข้มงวด

ดังนั้นถ้าพิจารณาพระราชกำหนดเกล้า บทที่ 23 นี้ น่าจะชี้ให้เห็นถึงอำนาจหน้าที่อย่างแท้จริงของเจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองต่างๆเช่น เมืองเอก เมืองโท และเมืองตรีได้ว่า เจ้าเมืองเหล่านี้ล้วนมีอำนาจที่แท้จริงในการบังคับบัญชาและควบคุมไพร่พลในเมืองที่ตนเองปกครอง และด้วยความเป็นอิสระในการปกครองนี้แม้ว่าเมืองหลวงจะปกครองหัวเมืองเหล่านี้ผ่านสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมก็ตาม แต่อาจจะไม่มีอำนาจในการบังคับบัญชาและการดูแลที่ทั่วถึงมากนัก จึงจำเป็นต้องเข้มงวดและพยายามเข้าไปดูแลหัวเมืองต่างๆทันทีที่ได้รับรู้ถึงความเดือดร้อนของราษฎร เพราะจุดประสงค์ที่แท้จริงของการปรับระบบการปกครองก็เพื่อจัดระเบียบการควบคุมกำลังพลเพื่อเสถียรภาพและความมั่นคงของราชอาณาจักร ซึ่งปัญหาการควบคุมกำลังพลจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

การเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของสมุหกลาโหมสมัย สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

การโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้โกษาธิบดีปกครอง

ปัญหาการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ซึ่งเคยอยู่ภายใต้การควบคุมของสมุหพระกลาโหมให้มาอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าพระยาโกษาธิบดีนั้น ได้มีหลักฐานที่กล่าวถึงในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า ได้คืนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ภายใต้การปกครองของสมุหพระกลาโหมดั้งเดิม ส่วนโกษาธิบดีนั้นจะได้สิทธิในการปกครองหัวเมืองชายทะเลตามเดิมดังที่ได้รับมอบหมายให้ปกครองมาตั้งแต่ก่อนนั้น

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้วิเคราะห์ไว้ว่า การโอนหัวเมืองฝ่ายใต้จากสมุหพระกลาโหมนั้นเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โดยให้อยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ซึ่งในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขุนนางผู้นี้ได้ดำรงตำแหน่งโกษาธิบดี และหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ได้ตกอยู่ในความปกครองของโกษาธิบดีตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้โอนหัวเมืองฝ่ายใต้คืนให้กับสมุหพระกลาโหมดั้งเดิม (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2524:5) และแนวความคิดการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้มาอยู่ภายใต้การปกครองของโกษาธิบดีนั้นน่าจะเป็นเพราะว่าในสมัยนี้เมื่อต้นรัชกาลได้เกิดสงครามชิงราชสมบัติและพระยาราชสงครามว่าที่สมุหนายก(เดิม)คงจะวางตัวเป็นกลาง ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงครองราชสมบัติแล้วจึงได้แต่งตั้งให้หลวงจำแสนยากรขุนนางคนสนิทของพระองค์อีกคนหนึ่งได้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกคนใหม่ ส่วนพระยาราชสงครามคนเดิมนั้นได้เปลี่ยนมาดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาราชนายกว่าที่สมุหพระกลาโหม ดังนั้นจึงน่าเป็นไปได้ว่าการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้มาให้โกษาธิบดีน่าจะเกิดขึ้นในสมัยนี้ด้วยเช่นกัน(บุษกรลายเลิศ กาญจนจारी, 2527:18-19)

การโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ภายใต้การปกครองของโกษาธิบดี นำจะส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลง โครงสร้างการปกครองหัวเมือง แม้ว่าจะเป็นเหตุผลทางการเมืองแต่เกี่ยวข้องกับ การจัดระเบียบการปกครองแผ่นดิน เพราะการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ส่งผลกระทบต่อระบบและการบังคับบัญชาและการบริหารงานของส่วนกลางเป็นอย่างมาก เพราะตำแหน่งโกษาธิบดีกลายเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญและมีอิทธิพลทางการเมืองมากขึ้น แต่บทบาทของสมุหพระกลาโหมเปลี่ยนไปทั้งนี้เพราะถูกจำกัดอำนาจลงให้ดูและเฉพาะงานด้านโยธาไม่ได้ปกครองหัวเมือง (มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536:103-104)

สาเหตุของการโอนหัวเมือง

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล ได้กล่าวถึงการ โอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ภายใต้การปกครองของโกษาธิบดีนั้นว่า เป็นเหตุผลทางการเมือง(มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536:140)ทั้งนี้เพราะว่าอาจจะเกิดจากความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับพระยาราชสงคราม เมื่อครั้งที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งกรณีใหญ่ๆที่ปรากฏว่าในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ เกิดความขัดแย้งกันถึงสามครั้งด้วยกัน ซึ่งครั้งแรกเกิดขึ้นเมื่อคราวชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์ เมืองอ่างทอง ในครั้งนี้เองที่ได้มีความเห็นที่ขัดแย้งกันระหว่างเจ้าวังหน้ากับพระยาราชสงคราม ปรากฏว่าทุกฝ่ายเห็นด้วยกับวิธีการของพระยาราชสงคราม ซึ่งน่าจะทำให้เจ้าวังหน้าเสียหายไม่น้อยในเหตุการณ์นี้ และการชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์ในครั้งนี้ก็ถูกล่วงไปด้วยดี (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:206-208)

แต่อย่างไรก็ตามก็มีข้อเสนอว่ากรณีชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์ไม่น่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดกรณีต้องทำให้สมุหพระกลาโหมต้องสูญเสียอำนาจในการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ให้แก่โกษาธิบดี โดยให้เหตุผลว่าเจ้าวังหน้ามีแนวคิด “แบบอนุรักษนิยม” (พูลศรี นนทรีย์, 2527:219-221) ส่วนพระยาราชสงครามนั้นเป็นขุน

นางที่สนใจวิทยาการสมัยใหม่ ซึ่งเกิดความขัดแย้งทางความคิดเท่านั้น เพราะว่าหลังจากงานชะลอพระพุทธไสยาสน์สำเร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแสดงความชื่นชมอย่างจริงใจ โดยที่พระองค์ได้แต่งโคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์บรรยายความเก่งกล้าของพระยาราชสงครามด้วย และหลังจากที่พระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้วก็ได้ปฏิสังขรณ์วัดป่าโมก ด้วยการให้ช่างที่มีฝีมือเป็นจำนวนมากเขียนลายมุกประดับบานประตูศาลาการเปรียญซึ่งสิ้นค่าใช้จ่ายไปเป็นเงินจำนวนไม่น้อย (พุลศรี นนทรีย์, 2527:219-221)

สาเหตุของความคิดขัดแย้งกันประการต่อมา ระหว่างพระยาราชสงครามกับพระมหาอุปราชเกิดขึ้น เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สวรรคตแล้ว เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้วพระองค์ไม่ต้องการจัดพิธีพระราชทานเพลิงศพให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่พอใจที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่ได้มอบราชสมบัติให้กับพระองค์ซึ่งเคยร่วมทุกข์ร่วมสุขมาด้วยกัน โดยที่พระองค์ได้ปรารภว่า “เห็นแก่ผู้น้อยมกกว่าผู้ใหญ่” (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:210) ซึ่งพระยาราชสงครามเป็นขุนนางผู้เดียวที่กล้ากราบทูลให้พระองค์จัดพิธีพระราชทานเพลิงศพเป็นหลายครั้งนี่ ซึ่งในที่สุดสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็จัดให้มีพิธีศพโดยให้ทำ “พระเมรุมาศขนาดน้อย ชื่อ 5 วา 2 ศอก” และให้จัดงานสมโภชเป็นเวลา 3 วันเป็นการสิ้นสุดงานพระราชทานเพลิงศพของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:216)

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศได้บรรยายถึงความน้อยใจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่ทรงมีต่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระว่า “จะเอาพระบรมศพทิ้งน้ำเสียไม่เผาแล้ว พระยาราชสงครามว่าที่กลาโหมต้องกราบทูลพระกรุณาอ้อนวอนขอให้ทำพระเมรุมาศถวายพระเพลิง 2 ครั้ง 3 ครั้งจึงทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อยชื่อ 5 วา 2 ศอก พระสงฆ์สดับปกรณ์ให้ลดเสียเอาแต่ 10,000 ให้ลดเสียเอาแต่ 5,000 แต่เมื่อถึงเวลาจริงๆพระองค์กล่าวว่าจะทำบุญน้อยนักไม่สบายใจก็ให้เพิ่มพระสงฆ์อีก 1,000 เป็น 6,000 รูป (พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ, 2506:455)

ประการที่สามกรณีที่ไม่ปรากฏชื่อของสมุหนายกในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเข้ากับฝ่ายใดในคราวสงครามชิงราชสมบัติในปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระซึ่งในกรณีนี้อาจมองได้ 2 ประเด็นด้วยกันคือสมเด็จพระเจ้าบรมโกศต้องการจำกัดอำนาจและควบคุมพระยาราชสงคราม ถึงแม้ว่าขุนนางผู้นี้ไม่ช่วยเหลือพระองค์แต่ก็ไม่ช่วยเหลือเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์เช่นกัน เป็นการแสดงว่าขุนนางผู้นี้ไม่ได้มีที่ท้าวว่าจะเป็นศัตรูกับพระองค์ ประกอบกับขุนนางผู้นี้เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถมากผู้หนึ่งและเป็นผู้ควบคุมการขูดคลอง โลกขามและคลองมหาชัย โดยใช้วิทยาการที่ก้าวหน้าเข้าช่วยด้วยการให้ฝรั่งส่องกล้อง เพื่อให้การตัดคลองไม่คดเคี้ยวอันจะเป็นอุปสรรคต่อการคมนาคม และทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ชื่นชมข้าราชการที่ซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อเจ้านายซึ่งสามารถพิสูจน์ได้จากการที่พระองค์ละเว้นชีวิตนายด้วงมหาดเล็กของเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ เมื่อพระองค์มีคำสั่งให้สำเร็จโทษเจ้าฟ้าทั้งสององค์นี้แล้วแทนที่จะประหารนายด้วงด้วยแต่พระองค์กลับอภัยโทษให้และกล่าวว่า “อ้ายด้วงนี้มันกตัญญูภักดีเจ้า อย่าฆ่ามันเสียเลยเลี้ยงไว้ให้เป็นข้าราชการสืบไปเถิด” (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:213) และอีกกรณีหนึ่งคือกรณีของหมื่นราชสิทธิ์กรรมา บุตรปะขาวจันเพชรไต้ยังปั้นใหญ่เข้าไปในวังหน้า ซึ่งในฐานะที่เป็นพ่อลูกกันก็มิได้ขอพระราชทานอภัยโทษให้กับบุตรของตนและยังยอมรับการประหารชีวิตเจ็ดชั่วโคตรด้วย ซึ่งความซื่อสัตย์และความยุติธรรมนี้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็พอใจมาก จึงตัดสินใจให้ลงโทษหมื่นราชสิทธิ์กรรมาให้ไปต่อเรื่องกว่าจะพ้นโทษ(พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ,2516:214)

การออกพระราชกำหนดเกล้า บทที่ 50 (พ.ศ. 2283) เป็นการย้ำถึงคุณสมบัติของขุนนางที่ดีว่าต้องมีความซื่อสัตย์และพระองค์ยังคาดโทษขุนนางที่ประพฤติมิชอบและห้ามการซื้อขายตำแหน่ง เบียดเบียนผู้อื่นด้วยการยกความดีความชอบให้แก่ตัวเอง และได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นขุนนางไว้ด้วยว่าจะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ 4 ประการด้วยกันคือต้องพร้อมด้วยชาติวุฒิ วิชาวุฒิ คุณวุฒิและปัญญา โดยได้อธิบายไว้อย่างละเอียดว่า

ชาตวิวุฒิ คือการสืบเชื้อสายของขุนนาง วิวุฒิ คือต้องมีอายุ 31 ปีขึ้นไปซึ่งถือว่าเป็นผู้ใหญ่แล้วและน่าจะมีประสบการณ์มากพอสมควร คุณวุฒิ คือมีความรู้เกี่ยวกับการบริหารบ้านเมืองบ้างพอสมควรจะเป็นด้านทหารหรือพลเรือนก็ได้ และปัญญา คือความสามารถรอบรู้และมีสติปัญญารู้จักไตร่ตรองพิจารณางานบ้านงานเมือง นอกจากนี้แล้วคุณสมบัติที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคืออริบติ 4 คือต้องประกอบด้วย ฉันทาธิบติปฏิบัติกิจตามพระประสงค์ของพระมหากษัตริย์ วิริยบติ คือการประกอบด้วยความเพียร จิตตาธิบติ คือเป็นผู้ที่มีจิตใจที่กล้าหาญ วิมังสา คือฉลาดและรอบคอบในการปฏิบัติกิจการงานต่างๆ ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้เป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ออกกฎเกณฑ์มาใช้คัดเลือกขุนนาง แม้ว่าจะไม่ได้เป็นไปตามหลักเกณฑ์เหล่านี้อย่างเคร่งครัดแต่ก็เป็นสิ่งที่สามารถสะท้อนความนึกคิดของพระองค์ได้บ้าง นอกจากนี้พระองค์ยังห้ามบรรดาผู้ที่มัวสุมกับการพนัน ขาดความซื่อสัตย์เข้ารับราชการโดยเด็ดขาด (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 3, 2529:275-277)

เพราะฉะนั้นด้วยความซื่อสัตย์ของสมุหนายกเก่าทำให้ขุนนางผู้นี้รอดชีวิตมาได้ แต่ด้วยขุนนางผู้นี้มักจะมีความเห็นที่ขัดแย้งกับสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอยู่บ่อยๆ ดังนั้น พระองค์น่าจะไม่พอพระทัยเท่าใดนัก แต่เป็นเพราะขุนนางผู้นี้มีความสามารถมากจึงต้องการให้รับราชการต่อไปแต่ด้วยความหวาดระแวงพระองค์จึงริดรอนอำนาจของขุนนางผู้นี้ลง โดยมอบให้ขุนนางคนสนิทของพระองค์เท่ากับว่าเป็นการเพิ่มฐานอำนาจและความมั่นคงให้กับราชบัลลังก์ของพระองค์ด้วย

ผลกระทบจากการโอนหัวเมือง

ผลที่เกิดจากการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้แก่โกษาธิบดี ทำให้บทบาทของสมุหพระกลาโหมลดลงเพราะไม่มีหน้าที่ในการปกครองหัวเมืองอีกต่อไปดังนั้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมจึงเปลี่ยนไปด้วย ซึ่งส่วนใหญ่จะมีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับงานด้านการโยธาและการทำงานสนองพระราชโองการของพระมหากษัตริย์ ดังจะเห็นได้จากบทบาทของสมุหพระกลาโหม เช่น ได้รับพระราชโองการให้เป็นแม่กองในการล้อมช้าง “แล้วทรงดำริว่า

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอยังไม่เคยทอดพระเนตรเห็นล้อมช้างเลยจึงมีพระราชโองการ
 มาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทสั่งให้เจ้ากรมหมื่นอินทรภักดีกับพระยากลาโหมขึ้นไป
 เป็นแม่กองล้อมช้างฉวางเมืองลพบุรี” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ
 พันจันทนุมาศ, 2506:456) นอกจากนี้สมุหพระกลาโหมยังได้รับมอบหมายให้ทำงาน
 บुरณะต่างๆ เช่น “ทรงพระกรุณาสั่งพระยากลาโหมว่า พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
 ชำรุดนัก ให้รื้อลงทำใหม่ พระยากลาโหมรับสั่งแล้วให้รื้อลงปรุใหม่” (พระราช
 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ, 2506:458)

การสูญเสียการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้น่าจะทำให้บทบาทของสมุห
 พระกลาโหมลดลงอย่างมาก เพราะที่ปรากฏไม่มีหลักฐานใดที่อ้างถึงหน้าที่ของสมุห
 พระกลาโหมว่ามีอำนาจทางการปกครองอีก การสูญเสียอำนาจของสมุหพระ
 กลาโหมทำให้ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งนี้ไม่มีอิทธิพลและบารมีทางการเมืองที่น่าเกรง
 ขามอีกต่อไป เนื่องจากได้เกิดกรณีพิพาทหรือความขัดแย้งกับบุคคลอื่นๆ หลายครั้ง
 แต่ในที่สุดสมุหพระกลาโหมจะต้องเป็นฝ่ายผิดและยุติการกระทำทุกครั้ง ซึ่งจะเห็น
 ได้จากกรณีที่มีคำปราสาธของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเปรียบเปรยกับเจ้าฟ้าธรรม
 หาริเบศร์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) ในกรณีที่พระองค์ลักลอบเข้าหานางในของพระราชบิดาและถูก
 ลงโทษ ซึ่งเจ้าฟ้ากุ้งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าได้ลงโทษ “ปิ่นกลาโหม”
 จนเสียชีวิต ว่าเป็นการกระทำที่เกินกว่าเหตุซึ่งพระองค์ในฐานะของเจ้าวังหน้าเมื่อนำ
 มาเปรียบเทียบกับพระมหาอุปราชองค์อื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นขุนหลวงสรศักดิ์ เจ้าฟ้าเพชร
 หรือเจ้าฟ้าพรก็ตาม เจ้าฟ้ากุ้งน่าจะเป็นพระมหาอุปราชที่มีอิทธิพลทางการเมืองน้อย
 ที่สุด และทั้งนี้พระองค์ไม่มีใครเป็นที่ชื่นชมของเหล่าขุนนางมากนัก แต่พระองค์ก็
 สามารถสั่งลงโทษสมุหพระกลาโหมได้ ซึ่งน่าจะเป็นการชี้ให้เห็นถึงฐานะและอำนาจ
 ของขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมว่า ยังดำรงตำแหน่งอยู่ได้เพราะเป็น
 ตำแหน่งการบริหารเท่านั้น และจะมีบทบาทที่แตกต่างและเปลี่ยนไปจากบทบาทเดิม
 ของสมุหพระกลาโหม ซึ่งก่อนหน้าการสูญเสียการปกครองหัวเมืองเป็นตำแหน่งที่มี
 อิทธิพลมากตำแหน่งหนึ่ง และเป็นตำแหน่งที่ขุนนางทั้งหลายต่างหมายปองที่จะได้
 ดำรงตำแหน่งนี้ ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายการลดทอนอำนาจของสมุหพระกลาโหม
 ทำให้ตำแหน่งที่สำคัญของขุนนางเหลือเพียงสองตำแหน่งคือสมุหนายกกับ

ตำแหน่งโกษาธิบดี โดยเฉพาะตำแหน่งโกษาธิบดีเป็นตำแหน่งที่มีบทบาทสำคัญและมีอิทธิพลทางการเมืองมาก ซึ่งจะเห็นได้จากในสมัยของสมเด็จพระเพทราชาโกษาปานได้ดำรงตำแหน่งโกษาธิบดี และเมื่อถึงสมัยของสมเด็จพระเจ้าเสือและสมเด็จพระเจ้าท้ายสระตำแหน่งโกษาธิบดีก็ปรากฏว่าตำแหน่งนี้ทวีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะเจ้าพระยาโกษาธิบดี(จีน)ถึงแม้ว่าจะไม่ชำนาญในการรบแต่ก็มีความสามารถทางการค้ามากและเป็นผู้หนึ่งที่มีอิทธิพลในราชสำนักมาก ส่วนในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ มีความสามารถทั้งด้านการรบและทางการค้าเมื่อได้รับมอบหมายให้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ พร้อมกับการดำรงตำแหน่งทางการเมืองที่สำคัญถึงสองตำแหน่งอิทธิพลทางการเมืองจึงเพิ่มทวี เป็นที่เกรงขามของเหล่าขุนนางเป็นอันมาก นอกจากนี้ยังได้รับความไว้วางใจจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นอันมากด้วย

บทบาทของโกษาธิบดีสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังในสมัยอยุธยาตอนปลายที่มีบทบาททางการเมืองมากคือเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอิทธิพลทางการเมืองมากในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ขุนนางผู้นี้รับราชการอยู่กับเจ้าวังหน้าในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระภายหลังการขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแล้วได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ดำรงตำแหน่งโกษาธิบดีแทนเจ้าพระยาพระคลังคนเดิมหรือที่รู้จักกันในนามเจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) การขึ้นมาใช้อำนาจของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์นั้นในที่นี้จะแยกออกเป็น 2 ประเด็น คือในฐานะขุนนางคนสนิทของเจ้าวังหน้าและความสามารถเฉพาะตัวของขุนชำนาญ

ขุนชำนาญรับราชการอยู่กับเจ้าวังหน้า (สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) เป็นขุนนางที่เจ้าวังหน้าไว้วางใจมากถือว่าเป็นคนสนิทของพระองค์เลยทีเดียว ขุนชำนาญนี้มีเชื้อสายแขกซึ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยา ประมาณรัชกาลของสมเด็จพระ

พระเจ้าปราสาททอง บรรพบุรุษเป็นพราหมณ์ที่ประกอบพิธีกรรมให้กับราชสำนัก
(Dhiravat na Pombejra, 1994: in press)

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระองค์มีเจ้าวังหน้าเป็นพระอนุชา แม้ว่าฐานะจะต่างกันแต่เจ้าวังหน้าในสมัยนี้ก็ดูเหมือนว่ามีอำนาจมาก เพราะว่าเมื่อบาตหลวงซึ่งเข้ามาในสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระนั้น ถูกสั่งห้ามไม่ให้สอนศาสนาเป็นภาษามอญ ไทย ลาว จีน และห้ามแปลคำสอนเป็นภาษาบาลี นอกจากนี้ยังถูกสอบสวนเกี่ยวกับพฤติกรรมของบาตหลวง โดยเจ้าพระยาพระคลังได้อย่างเหตุการณ์ในญี่ปุ่นที่บาตหลวงถูกประหารชีวิตเป็นจำนวนมากเพราะยุ่งเกี่ยวกับการเมืองภายในของญี่ปุ่น ซึ่งคณะบาตหลวงในกรุงศรีอยุธยาเห็นว่าทางการไม่อนุญาตให้สอนเป็นภาษาเหล่านี้จึงจะขออนุญาตกลับประเทศ ซึ่งคำพูดของบาตหลวงเช่นนี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระและพระอนุชาโกรธมาก ขุนชำนาญจึงแนะนำให้บาตหลวงทำพิธีขอขมาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งบาตหลวงเองก็เชื่อในคำแนะนำของขุนชำนาญ แต่เมื่อถึงเวลาในที่ประชุมขุนนางซึ่งประกอบด้วยเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาจักรี และขุนชำนาญด้วยนั้น ต้องการให้บาตหลวงขอรับการทำทัณฑ์บน ซึ่งบาตหลวงไม่เห็นด้วยซึ่งขอความช่วยเหลือจากขุนชำนาญ ซึ่งเหตุการณ์นี้เองขุนชำนาญจึงเก็บทัณฑ์บนของเจ้าพระยาพระคลัง เพราะมั่นใจว่าจะจะช่วยเหลือบาตหลวงได้เนื่องจากตนเองเป็นคนสนิทของเจ้าวังหน้า แต่เหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้เจ้าพระยาพระคลังไม่พอใจมาก จึงกราบทูลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระและอ้างว่าขุนชำนาญเป็นผู้ชักชวนโองการของพระองค์ กรณีความขัดแย้งของขุนชำนาญกับเจ้าพระยาพระคลังในเรื่องนี้ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่ เพราะสมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่พอใจพฤติกรรมของขุนชำนาญมากถึงกับจะสั่งลงโทษ แต่ด้วยความช่วยเหลือของเจ้าวังหน้าเหตุการณ์ในครั้งนี้ก็สงบลง

ฉะนั้นก่อนการขึ้นครองราชสมบัติเองสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระองค์และขุนนางของพระองค์ก็มีความขัดแย้งกับเจ้าพระยาพระคลังแล้ว และที่สำคัญคือพระคลังคนนี้เป็นที่รักใคร่ของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระด้วยเพราะฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าพระยาพระคลังน่าจะเป็นคนแรกที่ถูกปลดออกจากตำแหน่งถ้าไม่เสียชีวิตก่อนและผู้ที่ขึ้นมาใช้อำนาจแทนคือขุนชำนาญ

ขุนชำนาญได้รับการเลื่อนยศและตำแหน่ง เป็นเจ้าพระยาชำนาญ
 บริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี ซึ่งทำให้ฐานะและอำนาจของขุนนางผู้นี้เป็นที่เกรงขามมากใน
 หมู่ขุนนางและข้าราชการสำนัก ความสนิทสนมของขุนนางผู้นี้กับสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
 ยังปรากฏออกมาให้เห็นอยู่เสมอ เช่น บันทึกของฝรั่งเศสที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ของ
 คนทั้งสองว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมักจะเสด็จไปประทับที่บ้านขุนนางผู้นี้อยู่เสมอ
 ”(ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2506:335)หรือการที่ขุนนางผู้นี้ได้
 ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราชด้วย (บุษกร ลายเลิศ กาญจนจारी, 2527:19) แม้
 แต่เจ้าวังหน้า (เจ้าฟ้ากุ้ง) ก็ตระหนักในความสนิทสนมที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีให้
 กับขุนนางผู้นี้โดยที่พระองค์ต้องการจะกราบทูลให้บิดาของพระองค์ถึงพฤติกรรม
 และความผิดของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์แต่ก็ไม่กล้าจึงพยายามสนับสนุนให้พวกเขา
 วิตที่ได้รับความเดือดร้อนจากพฤติกรรมของเจ้าพระยาพระคลัง ให้ไปกราบทูลสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกศ บรรดาบาทหลวงทั้งหลายเองก็เข้าใจในความสัมพันธ์ที่สมเด็จพระ
 เจ้าบรมโกศมีให้กับขุนนางผู้นี้เป็นอย่างดีเช่นกัน จึงไม่กล้าเพราะว่า “พระเจ้ากรุง
 สยามทรงไว้ใจเจ้าพระยาพระคลังทุกอย่าง” (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่ง
 ชาติ เล่ม 9, 2506:304-305)

พระราชพงศาวดารก็ได้บันทึกถึงความสัมพันธ์ที่สมเด็จพระเจ้าบรม
 โกศ มีกับขุนนางผู้นี้ไว้ว่าเมื่อ พ.ศ. 2289 เมืองนครศรีธรรมราช ส่งข่าวมาว่าคลัง
 ช้างเผือกได้เชือกหนึ่ง จึงจะให้รับเข้ามาราชธานี เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์กับ
 เจ้าพระยาราชภักดีว่าที่สมุหนายกได้มีคำสั่งให้สร้างโรงรายทาง “เป็นมณฑปมียอด
 และหางหงส์ กระจัง ให้เป็นโรงพักตามรายทาง” เจ้าเมืองต่างๆไม่สามารถสร้างได้
 เนื่องจากไม่เคยทำจึงขอช่างจากเมืองหลวงออกไป แต่เมื่อความทรงทราบถึงสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกศพระองค์ปรารภว่า “แต่โรงรายทางจะหยุดพักแห่งละวันสองวันก็จะ
 มา ถ้าจะให้ทำเป็นโรงมณฑปแล้ว และเมื่อมาถึงกรุงเทพมหานครนั้นจะทำโรงรับไว้
 เป็นอย่างไรเล่า” เหตุในครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ภาคทัณฑ์เจ้าพระยาชำนาญ
 บริรักษ์ไว้ ส่วนเจ้าพระยาราชภักดีสมุหนายก ซึ่งร่วมเหตุในครั้งนี้ถูกโทษถึง 20 ครั้ง
 (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2,2516: 228-229)

ดังนั้นด้วยเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นก็น่าจะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีต่อขุนนางผู้นี้ได้เป็นอย่างดีว่า ด้วยเหตุผลประการหนึ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีให้กับขุนนางผู้นี้คือความสนิทสนมและความไว้วางใจเป็นการส่วนตัวเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์และได้ดำรงตำแหน่งเกียรติยศสูงสุด และสามารถแสวงหาผลประโยชน์ได้อย่างมากมาย เป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลมากที่สุดตำแหน่งหนึ่ง ในสมัยอยุธยาตอนปลายแม้ว่าการค้ากับยุโรปจะชบเซาแต่การค้ากับจีนก็ดำเนินไปอย่างปกติ และดูเหมือนว่าจะเฟื่องฟูมากด้วย เพราะข้าวเป็นสินค้าที่จีนต้องการ ดังนั้นผลประโยชน์จึงตกอยู่กับเจ้าพระยาพระคลัง เนื่องจากเป็นผู้ควบคุมการค้า ประกอบกับพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาตอนปลายไม่ลิดรอนการค้าของขุนนางจึงทำให้โอกาสของเจ้าพระยาพระคลังเปิดกว้างมากขึ้นกลายเป็นแหล่งที่มีผลประโยชน์ที่มหาศาล และโดยเฉพาะในกรณีของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เป็นบุคคลพิเศษที่ได้รับความไว้วางใจจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งทำให้ฐานะและบทบาทของเจ้าพระยาพระคลังในสมัยนี้ดูเหมือนว่าจะมีอำนาจมากที่สุดในบรรดาผู้ที่เคยดำรงตำแหน่งพระคลังของประวัติศาสตร์อยุธยาด้วย เพราะเมื่อคราวที่ขุนนางผู้นี้เสียชีวิตเมื่อ พ.ศ. 2296 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ “ทรงพระกรุณาพระราชทานโกศ ให้แต่งศพใส่เครื่องชฎาอย่างเจ้าต่างกรม และให้เรียกว่าพระศพ..แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิง” (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:235)

เหตุผลประการที่สองที่สนับสนุนให้ขุนชำนาญได้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์น่าจะเป็นเพราะความกล้าหาญซึ่งเป็นความสามารถเฉพาะตัวของขุนนางผู้นี้ด้วยอีกเช่นกัน เมื่อครั้งเกิดสงครามชิงราชสมบัติระหว่างเจ้าวังหน้ากับโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระฝ่ายวังเจ้าวังหน้าซึ่งดูเหมือนว่าจะมีความเข้มแข็งกว่า แต่กลับเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ต่อฝ่ายวังหลวง เพราะจำนวนไพร่พลของวังหน้าที่มีจำนวนน้อยกว่าไพร่พลของวังหน้าออกทำศึกสงครามกับฝ่ายวังหลวงเสียเปรียบเป็นอันมาก จนกระทั่งเจ้าวังหน้าคิดจะหนีเพราะเห็นว่าคงจะไม่สามารถต่อสู้กับพระชนบุรีซึ่งเป็นขุนนางของฝ่ายวังหลวงได้เป็นแน่ เนื่องจากพระชนบุรียกพลมาเป็นจำนวนถึง 500 ช้ามคลองข้างเข้าตีค่ายของวังหน้าแตกได้สองค่ายสามค่าย เจ้าวังหน้าเห็นเหตุการณ์

กับชั้นก็ปรารถนาจะหนี แต่ขุนชำนาญอาสาจะพาไพร่พลจำนวน 300 ออกไปทำศึกกับพระชนบุรี และยังทักทวนไม่ให้เจ้าวังหน้าหลบหนีก่อนที่จะรู้ผลว่าขุนนางผู้นี้แพ้หรือชนะ ซึ่งพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาได้บรรยายการทำสงครามในครั้งนี่ของขุนชำนาญไว้อย่างกล้าหาญ ซึ่งผลของการทำศึกในครั้งนี้คือฝ่ายเจ้าวังหน้าประสบชัยชนะจึงทำให้ฝ่ายวังหลวงหนีทัพกระจัดกระจายออกจากราชธานี แล้วขุนชำนาญอีกเช่นกันที่คอยช่วยเหลือเจ้าวังหน้ากำจัดศัตรูทางการเมือง ตั้งแต่คิดตามกำจัดเจ้าฟ้าทั้งสองคือเจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศร์ และกำจัดพระองค์เจ้าแก้วบุตรเขยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระด้วย นอกจากนี้ยังตามกำจัดขุนนาง เช่น นายเสม พระยาพิชัยราชา นายพูน พระยาอมราช และนายสังข์ราชาบริบาล เป็นต้น (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ,2516:210-213)

บทบาทของขุนชำนาญในด้านการสงคราม แสดงออกซึ่งความกล้าหาญและความเสียสละช่วยเหลือให้เจ้าวังหน้าได้ขึ้นครองราชสมบัติอีกทั้งยังช่วยกำจัดศัตรูและกวาดล้างฝ่ายตรงข้ามอันจะเป็นภัยต่อเสถียรภาพและความมั่นคงทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่หลังจากการเกิดศึกชิงราชสมบัติแล้ว ตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่เคยปรากฏหลักฐานว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้รับมอบหมายให้ไปทำศึกสงครามที่ใดอีกบุษกร ลายเลิศ กาญจนจาริ ได้กล่าวถึงฐานะของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ไว้ใน

“On Territorial Responsibilities of khunnang During the Closing Years of Ayuthya Period” โดยอ้างหลักฐานของทูตลังกาที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในปี ค.ศ. 1750 ว่าฐานะของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้เป็นถึงเจ้าพระยามหาอุปราชและดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีด้วย (Busakorn Lailert,2516: 100)

เพราะฉะนั้นการขึ้นมาใช้อำนาจทางการเมืองของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ทำให้การเมืองในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีความมั่นคงมากในระดับหนึ่ง นอกจากนี้สมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นอีกยุคหนึ่งที่บ้านเมืองสงบสุขจากศึกภายนอก การเมืองภายในมีเสถียรภาพในระดับหนึ่งด้วยเช่นกันอย่างน้อยก็ก่อนการเสียชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ พ.ศ. 2296 ขุนนางผู้นี้มีส่วนช่วยสนับสนุน

และคำจูนราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศให้มั่นคงมากขึ้น เมื่อได้รับมอบหมายให้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ พร้อมทั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาโกษาธิบดี ปกครองหัวเมืองชายทะเล และควบคุมการค้าต่างประเทศด้วย เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เป็นขุนนางที่ช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้าบรมโกศดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด โดยที่หัวเมืองฝ่ายเหนือมอบหมายให้สมุหนายกคือเจ้าพระยาอภัยมนตรีหรือหลวงจำแสนยากร ขุนนางคนสนิทอีกคนหนึ่งของพระองค์ ดังนั้นการบริหารราชการแผ่นดินของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ตกอยู่ในมือของขุนนางที่ซื่อสัตย์ต่อพระองค์ทั้งสองคน จึงทำให้เสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์มีความมั่นคงมาก เพราะอำนาจที่พระองค์ปูนบำเหน็จให้กับขุนนางทั้งสองอย่างมากส่งผลให้มีอิทธิพลและบทบาททางการเมืองสูงกว่าขุนนางอื่น ๆ อันเป็นปัจจัยที่ทำให้พระองค์สามารถควบคุมเหล่าขุนนางทั้งหลายไว้ได้ หรือแม้แต่บรรดาเจ้าต่างกรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระองค์เองด้วยทำให้สถานการณ์ทางการเมืองในสมัยของพระองค์ซึ่งในความเป็นจริงแล้วมีปัญหาเช่นเดียวกับสมัยอื่น ๆ เช่น การแตกแยกของขุนนาง การแสวงหาอำนาจที่เกินขอบเขตของเจ้าต่างกรมทั้งหลาย แต่สถานการณ์เหล่านี้ไม่มีกลุ่มใดที่กล้าท้าทายอำนาจของพระองค์ แม้ว่าหลังจากที่พระองค์ได้สถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชหรือเจ้าวังหน้าแล้วก็ตาม

การควบคุมกำลังพลสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ลักษณะการควบคุมกำลังพลในสมัยอยุธยาตอนปลายเน้นหลักการไม่ให้เสียราชการเป็นสำคัญ (บุษกร ลายเลิศ กาญจนจारी, 2527:11) ทั้งนี้เพราะว่าระบบการควบคุมหรือการทำบัญชีไพร่พลก็ให้แต่ละเมือง แต่ละหมู่จัดทำกันเอง โดยมีหัวหน้าหมู่บ้านเป็นผู้ควบคุม ส่วนในระดับเมืองก็จะมีเจ้าเมืองเป็นผู้ควบคุมบัญชีไพร่พล พระราชกำหนดเก่า บทที่ 12 ได้กล่าวถึงพระยาพิไชยสงครามออกไปร่อนทองที่เมืองสวรรค์โลก ปรากฏว่าไพร่ในหัวเมืองนี้ได้รับความเดือดร้อนมากเพราะโจรผู้ร้ายชุกชุมส่วนกลางจึงออกคำสั่ง “ให้ผู้ใหญ่บ้านทำสารบาญชี ให้รู้จำนวนคน ณ บ้านนั้นไว้ให้กำชับว่ากล่าวแก่ชาวบ้านทั้งปวง อย่าให้ผู้ใดคบหากันเป็นโจรผู้ร้ายได้ และให้เอา

ใจใส่ตรวจตราลูกบ้านอยู่เนืองๆ” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเกล้าบทที่ 12 เล่ม 3, 2529:140)

นอกจากนี้ยังกำชับให้ดูแลไพร่อย่างดียิ่งเพื่อให้ได้รับความเดือดร้อนซึ่งจะเป็นเหตุทำให้ไม่เป็นอันทำมาหากิน และยังคงหลบหนีเข้าป่าอีกเพราะทนถูกรบกวนจากโจรผู้ร้ายไม่ไหว และยังกำชับไม่ให้มูลนายใช้แรงงานไพร่มากเกินไป ห้ามเบียดบังไพร่เอาไว้ใช้แรงงานเพราะจะทำให้เสียราชการได้ ดังความว่า

“ข้าส่วยช่อง กองช้างผู้ถือตราภูมิคุ้มห้าม แลผู้ถือตราเกลี้ยกล่อม ข้าหนีเจ้าไพร่หนีนาย และไม่ได้มีสังกัดทั้งปวง บรรดาอยู่แขวงเมืองใดนั้น ให้ยื่นบัญชีทางว่าไพร่ ข้าไท ตามมีมากน้อยเท่าใดนั้น ขึ้นไว้แก่สัสดีหัวเมืองจันทรบุรี ออย่าให้เบียดบังไว้แต่คนหนึ่งได้ และให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ นายอำเภอผู้ถือภูมิคุ้มห้าม ลูกค้ำวานิชแลผู้ใดทั้งปวง บันดาทีบ่าวไพร่มากน้อยเท่าใดนั้น ให้ขุนนายและเจ้าเงินเอาตัวบ่าวไพร่และของนายของตัวนั้นให้สาบานตัวแล้วให้อาทานบนไว้จงทุกคน”
(ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเกล้าบทที่ 12 เล่ม 3, 2529:150)

การจัดหมวดหมู่กำลังพล

พระราชกำหนดเกล้าบทที่ 14 ได้กำหนดให้กรมต่างๆ ยื่นทะเบียนทางว่าหมู่ไพร่หลวง ไพร่สม และทาส ให้แก่สัสดีชายและขวาทุกหมู่ทุกกรม “ตามประเพณีแต่ก่อนและออย่าให้พ้นเพื่อนเสียดราชการพระผู้เป็นเจ้า ถ้าพ้นเพื่อนเสียดราชการไปจะมีโทษจงหนักตามพระอาชญา” และยังคงเร่งรัดให้ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนทำบัญชีทางว่าและจัดหาผู้คนเข้าสังกัดโดยเร็ว ซึ่งสิ่งที่สะท้อนออกมาจากการออกกฎหมาย

ฉบับนี้คือความสับสนในการจัดไพร่เข้ากรมกอง เพราะในมาตรานี้ได้ย้าถึงวิธีการจัดแบ่งไพร่ไว้อย่างค่อนข้างละเอียดว่า

1. ถ้าไพร่ที่ยังหาสังกัดไม่ได้นั้นก็ให้พิจารณาจากบัญชีพ่อ แม่ พี่น้อง และญาติแล้วจัดการให้ไพร่ที่หาสังกัดไม่ได้เข้ากรมกองนั้นตามพ่อ แม่ พี่น้องของคนสังกัดอยู่

2. ถ้าไพร่ที่หาสังกัดยังไม่ได้และให้การว่าพ่อ แม่ พี่น้อง ญาติ นั้นอยู่ต่างกรม ต่างหมู่บ้าน หรือต่างอำเภอ ก็ให้สัสดีพิจารณาจากทะเบียนหางว่าวเป็นหลัก ถ้าพบชื่อพ่อ แม่ ปู่ ตา ลุง หรืออา ตามฝ่ายของพ่อแม่ คนใดคนหนึ่งก็ให้สัสดีจัดแบ่งตามบานแผนก แต่ถ้าหาหลักฐานไม่ได้แสดงว่าผู้นั้นหลบหนีราชการก็ให้ส่งโทษและให้สังกัดเจ้าหมู่บ้านที่มีทะเบียนหางว่าว

3. ในกรณีที่เกิดข้อพิพาทแย่งชิงไพร่กันให้ตัดสินให้กับผู้ที่มีทะเบียนหางว่าวก่อน ผู้ที่มีทะเบียนหางว่าวที่หลังห้ามยกให้ ซึ่งกรณีนี้อาจจะเป็นเพราะทะเบียนซ้ำซ้อนหรือเพื่อป้องกันการหนีสังกัดของไพร่

4. ถ้ามีทะเบียนหางว่าวเหมือนกันให้บังคับแก่ฝ่ายทหารก่อน แต่ถ้าทหารไม่มีทะเบียนหางว่าวและพลเรือนมีก็ให้บังคับไพร่ให้แก่ฝ่ายพลเรือน

5. ถ้ามีทะเบียนหางว่าวต้องตามกันทุกประการ ข้างที่มีเหตุผลน่าเชื่อถือมากกว่าจะเป็นฝ่ายได้ไป ถ้ามีไพร่สองคนให้แบ่งให้ข้างละคน ถ้าฝ่ายเมื่อนั้นก็ให้ดูจากหลักฐานต้องมีลุง ตา น้า อยู่ด้วย ถ้าเป็นข้างพ่อนั้นก็ต้องปรากฏชื่อ ปู่ลุง อาว แต่ถ้าหาหลักฐานไม่ได้ทั้งสองฝ่ายก็ห้ามแบ่งให้ใครทั้งสิ้น

การจัดไพร่ให้เข้าหมวดหมู่เพื่อให้สะดวกต่อการเรียกเกณฑ์ในกรณีที่เกิดศึกสงครามหรือเพื่อให้รู้จำนวนไพร่แม้ว่าจะไม่ได้หมายถึงตัวเลขที่แน่นอนก็ตาม เพราะว่าได้เกิดปัญหาว่าเมื่อไพร่ตายหรือพิการ รวมทั้งการเกณฑ์แรงงานด้วยนั้น ทำให้เกิดปัญหาว่าไม่สามารถรู้จำนวนที่แท้จริงของไพร่ได้ ทั้งนี้เพราะว่าระยะเวลาในการชำระบัญชีไพร่ยาวนานถึง 10 ปี ซึ่งจะมีการชำระกันครั้งหนึ่ง ดังนั้นจึงเกิดปัญหา "เลิกซึ่งตายและหนี พิกาล พิกลจรคที่ชี้แลรับจึงเอาไปทำเปลี่ยนเกษียณนั้น ครั้นมีราชการสัสดีเอาเลขนั้นจ่ายตามจำนวนเจ้าหมู่บ้านไว้เวลานั้นเลขนั้นคงอยู่ดูบัญชีขึ้นไว้หามิได้"

(ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 3 พระราชกำหนดเกล้าบทที่ 26 เล่ม 3, 2529:199)

ปัญหาไฟร่วรงโรย

ถ้าความดังที่กล่าวมาเป็นความจริงสิ่งที่น่าคิดคือในสมัยอยุธยา หรือแม้แต่ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเอง การควบคุมกำลังพลคงจะเป็น ปัญหาที่สำคัญ ซึ่งอาจารย์บุษกร ลายเลิศ กาญจนจรีได้วิเคราะห์ไว้ว่า แม้ว่า กฎหมายที่ออกมาจะกินความครอบคลุมปัญหาที่เกิดทั่วราชอาณาจักรแต่ปัญหาไฟร่ว ไม่คงอยู่ตามบัญชีน่าจะเป็นปัญหาใหญ่ของบริเวณหัวเมืองใกล้เคียง(บุษกร ลายเลิศ กาญจนจรี, 2527:26-27) ความสับสนในบัญชีไฟร่วพลของราชอาณาจักรน่าจะเกิดขึ้น จากการปรับโครงสร้างทางการเมือง หรือการโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้มาอยู่ภายใต้การ ปกครองของโกษาธิบดี เพราะกรมพระคลังในฐานะที่ดูแลการค้าต่างประเทศ ดูแล ชาวต่างชาติ ทำหน้าที่เก็บภาษีอากรภายในอาณาจักรก็มีงานมาอยู่แล้วเมื่อต้องมารับ ผิดชอบการปกครองหัวเมืองเพิ่มขึ้น จึงน่าจะทำให้กรมนี้มีภาระความรับผิดชอบมาก ซึ่งเป็นเหตุให้ดูแลงานไม่ทั่วถึงและน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดปัญหาไฟร่วรง โรย

อุพาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แต่ถ้ามองย้อนกลับ ไปตั้งแต่ต้นรัชสมัยของสมเด็จพระเพทราชา เป็นต้นมา ตลอดระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยาอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์บ้านพลู หลวง เสถียรภาพทางการเมืองโดยภาพรวมแล้วมีความมั่นคงพอสมควร แต่ถ้าวิ เคราะห์สถานการณ์ภายในของราชวงศ์บ้านพลูหลวงแล้วดูเหมือนว่าการเมืองภายใน ของอยุธยาไม่ได้ราบรื่นนัก ซึ่งปัญหาภายในของราชวงศ์บ้านพลูหลวงน่าจะส่งผลก ระทบต่อการควบคุมไฟร่วพล เพราะในพระราชกำหนดเกล้าบทที่ 29 ก็ได้กล่าวถึง “ราษฎร ไฟร่วพลในท้องที่อำเภอแขวงนั้นร่วรงโรยกว่าแต่ก่อน” เพราะไฟร่วส่วนมากจะ ไปสังกัดในส่วนที่มีตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งห้ามการเกณฑ์แรงงานทำให้ไฟร่วทั้งหลายรอด พ้นจากการเกณฑ์แรงงานของทางการได้ ส่วนไฟร่วบ้านสมสังักพรรค ซึ่งไม่ได้มีตรา

ภูมิคุ้มกันนั้นก็มีเพียง 9-10 หลังคาเรือนจะเกณฑ์แรงงานมาใช้ประโยชน์กับทางราชการ แรงงานก็ไม่เพียงพอ

นอกจากนี้ในกรณีที่เกิดคดีความ ไพร่ทั้งหลายก็มักจะขอความช่วยเหลือจากมูลนายทำให้จำนวนไพร่หลบหนีสังกัดมีค่อนข้างมาก และการอนุโลมให้ไพร่ทั้งหลายสามารถส่งส่วยแทนการเข้าเวรใช้แรงงาน หรือที่เรียกว่าเข้าเดือนออกเดือนนั้นน่าจะส่งผลกระทบต่อจำนวนไพร่หลวงได้ และไพร่ส่วนนี้คงจะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานในยามปกติด้วย เพราะในพระราชกำหนดเก่า มาตรา 29 ได้กล่าวถึงการอนุญาตให้สามารถเรียกเกณฑ์แรงงาน “ไพร่ส่วยหญ้าช้างศุพสาร ซึ่งสารภากอนได้เรียกเป็นหลวงนั้นพระราชทานให้ยกเสีย” และนอกจากนี้ยังอนุโลมให้ “ส่วยสัตว์อัตราพนักงานขุนเพชรดา ขุนเทพมรยา พระเกษม ได้เรียกจ่ายราชการตามทำเนียมแต่ก่อนนั้นก็ให้ผ่อนลงเสียกึ่งหนึ่งบ้าง กึ่งส่วนบ้าง แลซึ่งผู้มีชื่อถือตราภูมิคุ้มห้ามทำส่วยข้าว ปลา ชัน น้ำมันพวย กระดาศสีผึ้ง ...ก็ให้เฉลี่ยเอาใช้ราชการบ้าง ตามมีการหนักและเบา” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเก่า บทที่ 29 เล่ม 3, 2529:212-215)

เพราะฉะนั้นน่าจะเชื่อได้ว่าคำว่า “ไพร่ร่วงโรย” น่าจะเป็นไพร่หลวง ซึ่งการร่วงโรยของไพร่หลวงนั้นอาจจะเกิดจากไพร่ได้รับความเดือดร้อน ความยากลำบากในการเข้ารับการเกณฑ์แรงงานที่เรียกว่า “เข้าเดือนออกเดือน” และขณะที่เดือนออกนั้นก็ต้องถูกเกณฑ์แรงงานในท้องถิ่นอีกต่างกับไพร่สมหรือไพร่ส่วยที่ได้รับตราภูมิคุ้มห้ามค่อนข้างมาก ที่จะไม่ได้รับอนุเคราะห์ให้หัวเมืองเกณฑ์แรงงาน ซึ่งไพร่เหล่านี้ลำบากน้อยกว่าไพร่หลวงนอกจากนี้ความยากลำบากของไพร่หลวงน่าจะปรากฏค่อนข้างมาก เพราะปรากฏในพระราชกำหนดเก่าซึ่งออกใน พ.ศ. 2291 ได้กล่าวถึงความทุกข์ยากของหมู่ไพร่หลวงซึ่งออกพระธรรมาไ้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า “ไพร่ท้องหมู่เข้าเดือนออกเดือนรับราชการทุกวันนี้ได้ความยากนัก” ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้มอบหมายให้คณะลูกขุน ณ ศาลา และลูกขุน ณ ศาลหลวง ได้พิจารณาปรึกษาหารือกันถึงความทุกข์ยากของหมู่ไพร่หลวงซึ่งได้ความว่า “ไพร่หมู่เข้าเดือนออกเดือนที่รับราชการทุกวันนี้ได้ความยากกว่าไพร่ส่วยทั้งปวงเป็น

หลายเท่า” เพราะว่าไพร่ส่วนนั้นถ้าไม่สามารถหาสิ่งของส่วยที่ทางราชการกำหนดให้ นั้นมามอบให้กับทางราชการได้ให้จ่ายเป็นเงินแทน” ดังนี้คือ

1. ไพร่ส่วยคิบุกถ้ามิได้เอาคิบุกมาส่งก็ให้จ่ายเป็นเงินแทน โดยกำหนด อัตราไว้ว่า “สกรรสิบบาท เลวทาสห้าบาท”

2. ไพร่หมู่ตะพุ่นหญ้าถ้าไม่ได้เกี่ยวหญ้าให้ช่างต้องเสียเงินค่าหญ้า กำหนดอัตราไว้ว่า “สกรรเก้าบาทเกลี้ยกล่อมคนละหกบาท เลวทาสคนละตำลึงสอง ตำลึง”

3. ไพร่ส่วยเงินเคิม “สกรรสองตำลึงบ้างหกบาทบ้าง ทาสคนละตำลึง บ้าง คนละสามบาทบ้าง เลกในสกรรคนละตำลึงทาสคนละสองบาท”

4. ไพร่ส่วยฝาง ถ้ามิได้เอาฝางมาให้ทางการต้องจ่ายเป็นเงินในอัตรา “สกรรเจ็ดบาทสองตำลึง เลวทาสสามบาทสามสลึง”

5. ไพร่ส่วยเบ็ดเสรีคนจากนั้นต้องจ่ายเสียส่วยน้อยกว่านี้อีก

คณะลูกขุนทั้งหลายได้ปรึกษาถึงความสะดวกของไพร่ส่วยที่มีมากกว่า ไพร่ต่อไปอีกว่า ไพร่ส่วยเหล่านี้สามารถทำมาหากินได้ โดยที่ไม่ได้ถูกเกณฑ์แรงงาน ถึงแม้ว่า “สี่สลึง” จะเกณฑ์จ่ายแลกรมการแขวงอำเภอจะวานใช้ราชการบ้างนั้นก็แค่ครั้ง ด้วยว่าผู้มีชื่อได้ถือตราภูมิคุ้มห้าม” ส่วนไพร่หลวงนั้นซึ่งในความเป็นจริงแล้ว ก็สามารถจ่ายเงินแทนการเข้ารับการเกณฑ์แรงงานเข้าเคียนออกเคียนได้ แต่ค่าจ้างนั้น สูงมากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองส่วน สามส่วน สี่ส่วน (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเก่าบทที่ 48 เล่ม 3, 2529:267) ซึ่งไพร่หลวงสามารถ เสียเงินจ้างผู้อื่นเข้าเวรแทนได้โดยในเวลาราชการปกติค่าจ้างเคียนละตำลึงถึงสามบาท แต่ถ้าเป็นในกรณีพิเศษอาจจะเสี่ยงภัยมากกว่าในยามปกติ เช่น การล้อมช้าง โปนช้าง จับโจรผู้ร้าย ต้องเสียค่าใช้จ่ายเคียนละห้าบาท หกบาท เจ็ดบาท และอาจสูงถึงสอง ตำลึง ซึ่งรวมค่าใช้จ่ายของไพร่หลวงแล้ว อัตราค่าจ้างสูงกว่าการเป็นไพร่ส่วย ประมาณสองถึงสามเท่าและบางครั้งก็อาจจะสูงถึงสี่เท่านอกจากนี้ไพร่ที่ออกเคียนไป แล้วแทนที่จะได้ประกอบอาชีพของตัวเองปรากฏว่ามักจะถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงาน ในท้องที่ของตนเองอีก ทำให้ไพร่หลวงประสบความทุกข์ยาก ดังนั้นไพร่หลวงจึงไม่ ต้องการให้ลูกหลานของตนเป็นเช่นเดียวกับคน “ข้อมเสือกไสไปให้พ้นจากหมู่ๆไพร่

หลวงจิ้งร่วงโรยลง” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนด
เกล้าบทที่ 48 เล่ม 3, 2529:265-269)

ดังนั้นเพื่อป้องกันการ “ร่วงโรย” ของหมู่ไพร่หลวงจะมีแพร่ขยายไป
มากกว่านี้ จึงได้ออกกฎหมายการห้ามใช้แรงงานไพร่หลวงโดยไม่จำเป็นนอกจาก
กรณีศึกสงครามหรือพระมหากษัตริย์เสด็จล้อมช้าง โพนช้าง ล้อมเสือนั้นจึง
สามารถจะเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่หลวงในหัวเมืองต่างๆ มาใช้แรงงานได้ ปัญหาไพร่
ร่วงโรยน่าจะเป็นปัญหาที่สำคัญและบั่นทอนเสถียรภาพของราชวงศ์บ้านพลูหลวงด้วย
เช่นกัน เพราะว่าหลังจากที่ราชธานีได้รับรายงานจากออกพระธรรมถึงความยาก
ลำบากของไพร่หลวงแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้พยายามแก้ปัญหา “ไพร่ร่วงโรย”
ด้วยการอนุโลมให้การบวกหมู่เพิ่มของชายฉกรรจ์หรือพระภิกษุที่สึกใหม่นั้นต้องให้มี
ภรรยา ก่อนจึงจะบวกเพิ่มได้ และให้คนเหล่านี้สามารถประกอบอาชีพได้ปีหนึ่ง
ก่อนจะต้องไปรับใช้ทางราชการและถ้าไพร่นั้นทำความผิดและอยู่ในระหว่างพิพากษา
คดีถ้าถึงเวลาต้องมาเข้าเวร ใช้แรงงานต้องให้เจ้าหน้าที่ปล่อยตัวมารับใช้ทางการก่อน
เมื่อถึงเดือนออกจึงค่อยไปพิจารณาพิพากษาคดีต่อ นอกจากนี้ยังห้ามมิให้นายขนอน
เรียกเก็บสิ่งของจากไพร่หลวงที่เข้าเดือนออกเดือน หากคนเหล่านี้ “จะมีข้าวปลา เนื้อ
ย่าง เนื้อแผ่น ฟองเบ็ดฟองไก่ หมากพลูสิ่งของเล็กน้อย แลผ้าไหมเข้ามาสามคืนสี่คืน
พอจะเป็นเสบียงราชการ แลกำนันขุนนายไม่สมควรจะเป็นเรือค้าขายหาบได้นั้น ห้าม
อย่าให้นายพะขนอนเบิกเก็บเอาเป็นหัวมือหัวของแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เป็นอันขาด
เดียว” (ประมวล กฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเกล้าบทที่ 48
เล่ม 3, 2529:267-269)

ด้วยปัญหาไพร่ร่วงโรยส่งผลให้ราชธานีจำเป็นต้องหาวิธีเพิ่มไพร่
หลวงด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น การอนุโลมให้เจ้าหมู่ที่สามารถ
เกลี้ยกล่อมหรือตรวจสอบไพร่หลวงที่หลบหนีกลับมาเข้าสังกัดได้นั้นจะได้รับการ
แบ่งปันไพร่จากทางราชการด้วยถ้าหาเพิ่มได้สิบคนทางการแบ่งให้หนึ่งคน ถ้าหาเพิ่ม
ได้ยี่สิบคนทางการแบ่งให้สองคน นอกจากนี้ยังมีความพยายามที่จะลดการใช้แรงงาน
ไพร่หลวงจากเดิมที่เคยเป็นแบบสองผลัดหรือเข้าเดือนออกเดือนให้เปลี่ยนเป็นแบบ
สามผลัดคือเข้าหนึ่งเดือนออกสองเดือน “ต่อเมื่อไพร่ท้องหมู่มั่งคั่งขึ้นทุกหมู่ทุกกรม

แล้วจึงให้เป็นสามผลัดจะให้ทำราชการเดือนหนึ่งจะให้อยู่ทำกินสองเดือน” (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พระราชกำหนดเกล้าบพที่ 48 เล่ม 3, 2529:271)

ปัญหาไพร่ร่วงโรยและปัญหาการจัดหมวดหมู่ของไพร่ โดยเฉพาะการร่วงโรยของหมู่ไพร่หลวงได้สะท้อนปัญหาการควบคุมกำลังพลอย่างค่อนข้างเด่นชัดในกฎหมายที่ออกมาใน จ.ศ. 1025 (พ.ศ. 2206) เองนั้นก็ยิ่งประกาศห้ามไม่ให้ “ไทมอญ ลาว ไชยสงครามเมณฑลธรรมด้วยแขก อังกฤษ กุลา มลายู” ด้วยเหตุผลที่ว่า “เจ้าหม่อมขุนนายจะได้บานแผนกแจกหมู่ไพร่หลวงตามกฎบ้านพระเนกสำหรับแผ่นดินสะดวก” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 พระราชกำหนดเกล้า บพที่ 37 เล่ม 3, 2529:233-234) พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงปัญหาของไพร่ร่วงโรยไว้ว่า “ในปีจอนั้น เจ้าพระยาอภัยมนตรีผู้ ว่าที่สมุหนายกถึงแก่กรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาราชภักดีเลื่อนที่เป็นเจ้าพระยาให้ว่าที่สมุหนายกด้วย และเจ้าพระยาราชภักดีกราบทูลพระกรุณาว่าเลิกจัดพรรคที่ไม่มีมูลนายหลบหนีอยู่ ฉหัวเมืองทั้งหลายเป็นอันมาก จะขอพระราชทานให้ไปเกลี้ยกล่อมเข้ามาให้คงหมวดหมู่จะได้รับราชการแผ่นดิน ผู้คนจะได้มั่นคงขึ้น” ปัญหาไพร่ไม่คงหมวดหมู่และหลบหนีไปดังกล่าวข้างบนนี้ได้เกิดขึ้นในหัวเมืองวิเศษไชยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี เมืองพรหมบุรี เมืองฉันทบุรี เมืองสิงคโปร์ เมืองสรรคบุรี เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัยธานี เมืองนครสวรรค์ ผลจากการเกลี้ยกล่อมในครั้งนี้ปรากฏว่าได้ไพร่เป็นจำนวนหลายหมื่น (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516: 224) ซึ่งเมืองทั้งหลายที่ปรากฏข้างบนนี้น่าจะเป็นเมืองในเขตของวงราชธานีที่เรียกว่าหัวเมืองชั้นจัตวา เพราะเป็นเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา (มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536:98) และเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวซึ่งอยู่ใกล้กับราชธานี ดังนั้นถ้าเมืองในเขต “วงราชธานี” ซึ่งถือว่าอยู่ภายใต้การปกครองของราชธานียังประสบปัญหาไพร่ไม่คงหมวดหมู่และไพร่หลวง “ร่วงโรย” มากเช่นนี้ น่าจะสะท้อนถึงปัญหาการควบคุมกำลังพลในหัวเมืองรอบนอกของกรุงศรีอยุธยาได้ว่าไร้ประสิทธิภาพ เพราะแม้ว่าจะส่งเจ้าเมืองจากส่วนกลางไปปกครองหัวเมืองได้ซึ่งน่าจะเท่ากับว่าอยุธยาสามารถขยายอำนาจไปครอบคลุมหัวเมืองต่างๆ ได้

แล้ว แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าราชธานีประสบความสำเร็จในนโยบายนี้อย่างแท้จริง (ม.ร.ว.อคิด รัตพัฒน อ่างโนนธิ เอียวศรีวงศ์, 2538:65)

ปัญหาการควบคุมกำลังพลของราชวงศ์บ้านพลูหลวงน่าจะทำให้หัวเมืองรอบนอกมีอิสระในการแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ในสังกัดหรือในหัวเมืองนั้น ๆ แม้ว่ากฎหมายจากส่วนกลางจะออกมาห้ามนำเดือนและบังคับไม่ให้เจ้าเมืองทั้งหลายแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ แต่ถ้าเป็นความเต็มใจของไพร่แล้วก็เท่ากับได้ให้ความร่วมมือกับเจ้าเมืองรอบนอก ที่อำนาจจากส่วนกลางไม่สามารถเข้าไปควบคุมได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้ถ้าไพร่ในสังกัดมูลนายได้รับความสะดวกสบายมากกว่าไพร่หลวงด้วย ก็จะทำให้เจ้าเมืองหาผลประโยชน์ได้ง่ายมากยิ่งขึ้น ประกอบกับนโยบายในการแบ่งแยกแล้วปกครองของราชธานี ซึ่งน่าจะทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ถูกแยกให้โคดเคี้ยว และในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับเมืองหลวงเบาบางด้วยเหมือนกัน ทั้งนี้เพราะว่ากฎต่างๆ ที่ทางราชธานีออกมา เช่น การห้ามเจ้าเมืองเดินทางเข้าราชธานี โดยไม่มีหมายรับสั่งอย่างเด็ดขาดนั้นยิ่งทำให้เจ้าเมืองผูกพันกับส่วนกลางน้อยลง ประกอบกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงเองประสบปัญหาทางการเมืองเกือบตลอดเวลาที่ราชวงศ์นี้ปกครองอาณาจักรอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นการชิงราชสมบัติที่เกิดขึ้นแทบทุกรัชกาล ยกเว้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าเสือซึ่งมอบราชสมบัติให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโดยสันติเท่านั้นและการชิงราชบัลลังก์แต่ละครั้งก็ทำให้สูญเสียผู้คนเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการกวาดล้างฝ่ายตรงข้ามด้วยแล้วทำให้ส่วนกลางไม่มีเวลาที่จะมาสนใจการปกครองหัวเมืองมากนัก และแม้ว่าการชิงราชบัลลังก์ไพร่พลในหัวเมืองรอบนอกจะไม่ได้รับผลกระทบในการเรียกเกณฑ์แรงงานไปทำศึกสงคราม เพราะในโครงสร้างทางการเมืองที่เปลี่ยนไปเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ล้วนอยู่ในราชธานี การชิงราชบัลลังก์แต่ละครั้งสนามรบส่วนใหญ่จะอยู่ในราชธานีเท่านั้นจึงทำให้ไพร่พลในแถบหัวเมืองรอบนอกถูกตัดขาดจากราชธานีมากขึ้น ซึ่งปัญหาการชิงราชสมบัติในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นจะอยู่ในราชธานีและอาศัยไพร่พลในราชธานีเช่นกัน ไม่มีการยกทัพจากหัวเมืองเข้ามาในเมืองหลวงจะเห็นชัดเจนในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่ทำศึกชิงราชบัลลังก์กับเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ซึ่งไพร่พลก็ล้วนสังกัดอยู่กับวังหลวงและวังหน้าเท่านั้น และอีกประการหนึ่งที่เห็นชัดเจนอีกเช่นกันคือใน

ปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ กลุ่มเจ้าต่างกรมทั้งหลายซึ่งเป็นโอรสของพระองค์ต่างก็ได้ควบคุมกำลังคนส่วนหนึ่ง ดังนั้นเมื่อเกิดการชิงราชสมบัติขึ้นก็ล้วนใช้ไพร่พลของคนที่อยู่ในราชธานีเท่านั้นและปัจจัยหนึ่งที่น่าสนใจคือ เจ้าเมืองรอบนอกไม่มีส่วนในการชิงราชบัลลังก์ที่เกิดขึ้นในเมืองหลวงเลย แต่ขุนนางในเมืองหลวงต่างหากที่ได้รับผลกระทบทุกครั้งที่มีการผลัดแผ่นดิน แม้ว่าขุนนางผู้นั้นจะวางตัวเป็นกลางก็ตามสมเด็จพระเจ้าบรมโกศน่าจะรับรู้และเข้าใจในปัญหาการเคลื่อนกำลังคนจากหัวเมืองรอบนอกเป็นอย่างดีว่ามีอุปสรรคมากมายถ้าในเมืองหลวงเกิดกบฏใหญ่ๆขึ้น ดังนั้นพระองค์จึงได้สถาปนาให้โอรสของพระองค์ได้ทรงกรมมากกว่าในรัชกาลใดทั้งสิ้น เพราะเท่ากับว่าถ้าราชบัลลังก์ของพระองค์ถ้าถูกทำพ่ายจากขุนนาง กำลังของเจ้าทรงกรมอาจจะสามารถช่วยเหลือพระองค์ได้ทันที่มากกว่าที่พระองค์จะมีพระราชโองการระดมไพร่พลจากหัวเมืองต่าง ๆ อาจจะสายเกินไป ซึ่งเข้าใจว่ากำลังในหัวเมืองน่าเรียกระดมในกรณีที่มีข้าศึกศัตรูจากภายนอกมารุกรานซึ่งตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ไม่ปรากฏว่ามีศัตรูภายนอกมารุกราน

อย่างไรก็ตามไพร่ในหัวเมืองรอบนอก จะได้รับผลกระทบจากกบฏที่เกิดขึ้นในหัวเมืองต่างๆ และการถูกเกณฑ์แรงงานไปล้อมช้าง โพนช้าง ชุกคลอง และงานต่างๆ ที่อยู่บริเวณหัวเมืองนั้นๆ ผลกระทบเหล่านี้เป็นเหตุให้ไพร่ร่วงโรยได้เช่นกัน ในรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชาเกิดกบฏเมืองนครราชสีมาและไพร่ในแถบหัวเมืองนครนายกลพบุรีต้องถูกกวาดค้อนไปทำสงครามล้มตายเป็นอันมากประกอบกับในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเกิดกบฏ “นักโสน” ในหัวเมืองเหล่านี้ก็ปรากฏว่าไพร่ทั้งหลายหนีเข้าป่าทำให้บ้านเรือนร้างเสียหลายตำบลและ อาจารย์บุษกร ลายเลิศ กาญจนจარი ได้กล่าวถึงการล้อมช้าง โพนช้างซึ่งมีอยู่บ่อยครั้งของราชวงศ์บ้านพลูหลวงด้วยนั้นว่าเป็นเหตุให้ “ไพร่ร่วงโรย” ได้เช่นกัน

ดังนั้นโครงสร้างการปกครองหัวเมืองด้วยนโยบายที่ไม่ต้องการให้หัวเมืองก่อปัญหาให้กับราชธานีนั้น ส่งผลกระทบต่อการควบคุมกำลังพลด้วย ซึ่งในที่สุดเมื่ออาณาจักรอยุธยาประสบภาวะฉุกเฉินหัวเมืองต่างๆ ซึ่งไม่ผูกพันกับราชธานีอยู่แล้วจึงพร้อมที่จะแยกตัวออกจากราชธานีทันทีเช่นกัน ทำให้ราชอาณาจักรอยุธยาเหลือแต่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นราชธานีเท่านั้น (รายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538)

ปัญหาความขัดแย้งกับชุมชนชาวคริสต์

สมัยสมเด็จพระนารายณ์ศาสนาคริสต์ในกรุงศรีอยุธยา น่าจะเฟื่องฟูมากที่สุด โดยที่บาทหลวงก่อนข้างจะมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์ บาทหลวงมีความหวังอยู่เสมอว่าศาสนาคริสต์จะได้รับการยอมรับจากราชสำนักอยุธยา เพราะฉะนั้นความหวังของบาทหลวงฝรั่งเศส คือการเปลี่ยนศาสนาของสมเด็จพระนารายณ์เมื่อเห็นว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงให้ความสนใจศาสนาคริสต์ บาทหลวงก็ได้พยายามหาสิ่งของที่เกี่ยวข้องด้วยศาสนา มาถวายรวมทั้งถวายชุดรวมภาพเรื่องราวชีวิตการทรงมานของพระเจ้า และรูปภาพอัครสาวกสิบสองคนของพระเยซูด้วย เมื่อสมเด็จพระนารายณ์เห็นภาพเหล่านั้นก็ต้องการคำอธิบายภาพ ยิ่งทำให้บาทหลวงมีความหวังในการเปลี่ยนศาสนาของสมเด็จพระนารายณ์มากขึ้น (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528:50)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าราชสำนักอยุธยาจะใกล้ชิดกับบาทหลวงและศาสนาคริสต์ แต่เหล่าบาทหลวงทั้งหลายก็ได้ประเมินสถานการณ์ว่า “อุปสรรคที่ใหญ่ที่สุดในการเผยแผ่ศาสนาของพวกเราในราชอาณาจักรแห่งนี้คือ เกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ที่พวกอิสลามิกชนมีอยู่ที่นี่ ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้แสดงความสนใจต่อศาสนาคริสต์เพียงศาสนาเดียว เพราะพระองค์ให้ควมสนใจและเต็มพระทัยรับฟังข้อเสนอให้เปลี่ยนศาสนาอื่นๆ ทุกประการอยู่แล้ว (เรื่องราวของสังฆราชฝรั่งเศสในราชอาณาจักรสยาม ,2526:12-14) “และอุปสรรคในการเปลี่ยนศาสนาของชาวสยามอีกอย่างหนึ่งคือความเลื่อมซาและการศึกษาที่แคบ ประกอบกับชายหนุ่มชาวสยามต้องใช้เวลาอยู่ในบวรพุทธศาสนาเป็นเวลาหลายปี ท่ามกลางพระภิกษุที่บุชารูปเคารพ และโดยเฉพาะการเปลี่ยนศาสนาของพระภิกษุจะถูกขัดขวางมาก เพราะถือว่าพระภิกษุเป็นผู้สืบทอดศาสนา” (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528:49) แต่อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์ได้อุปถัมภ์คริสต์ศาสนา ด้วยการอนุญาตให้บาทหลวงสร้างโบสถ์และจัดการพระราชทานอิฐต่าง ๆ ให้แก่บาทหลวง แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะให้ความสนใจกับศาสนาคริสต์ก็ตามแต่จำนวนคนเข้ารับใน

กรุงศรีอยุธยาก็น้อยมากเพราะในสยามตั้งแต่ ค.ศ. 1669 ,1670 ,1671ปรากฏว่าสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องด้วยศาสนาคริสต์ในสยามมีน้อยมาก (เรื่องราวของคณะสังฆราชฝรั่งเศสในราชอาณาจักรสยาม, 2526:80-81)

เมื่อสมเด็จพระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติไม่ได้ปรากฏว่าพระองค์จะมีท่าทีที่จะกีดกันคริสต์ศาสนาออกจากอาณาจักรอยุธยา แม้ว่าความสำเร็จในการชิงราชสมบัติของพระองค์จากสมเด็จพระนารายณ์จะใช้แนวร่วมจากพระสงฆ์และประชาชนที่ไม่พอใจการเข้ามามีอิทธิพลของคริสต์ศาสนาก็ตาม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายจุดจบของเหตุการณ์นี้ไว้ว่า “แม้ว่าพระเพทราชาจะได้ขึ้นครองราชย์ เพราะการเคลื่อนไหวทางการเมืองของประชาชน แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าทรงเป็นกษัตริย์ของประชาชนเช่นเดียวกับนักการเมืองในสมัยอื่นและสังคมอื่น ซึ่งมักจะเห็นประชาชนเป็นเพียงเครื่องมือทางการเมืองของคนเท่านั้น เมื่อทรงได้อำนาจแล้วก็มิได้เปลี่ยนสถานะความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์และประชาชนให้แยกไปจากกษัตริย์อยุธยาองค์อื่น ... การยึดอำนาจของออกพระเพทราชาจนถึงตั้งราชวงศ์ใหม่ขึ้น มิได้หมายถึงการเปิดศักราชใหม่ของประชาชนที่จะได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมือง เมื่อราชพิธีราชาภิเษกของกษัตริย์พระองค์ใหม่ได้ผ่านพ้นไปแล้ว ประคองพระราชวังที่อยุธยาที่ปิดลงยังพระองค์ไว้ภายในและกั้นประชาชนไว้ภายนอกดังที่เคยเป็นมาด้วยเวลานับศตวรรษ” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2537:81)

กรณีพิพาทระหว่างสมเด็จพระเพทราชากับบาทหลวงที่เผยแพร่ศาสนาที่บ้านทีก์ไว้ว่า “สังฆราชลาโนได้รับการปลดปล่อยออกจากคุก” (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528 :102) และเหตุการณ์ความบาดหมางระหว่างสมเด็จพระเพทราชากับบาทหลวงฝรั่งเศสก็ทำให้การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ค่อยจะประสบความสำเร็จอยู่แล้ว ต้องหยุดชะงักลงและชาวสยามทั้งหลายก็ไม่สนใจในหลักคำสอนของพวกบาทหลวงอีก (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528:81)

เพราะฉะนั้นที่กล่าวมานี้เป็นภาพของสถานะของศาสนาคริสต์ศาสนาในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ที่เชื่อว่าน่าจะเป็นยุคที่ศาสนาคริสต์เฟื่องฟูมากที่สุด แต่พอถึงสมัยอยุธยาตอนปลายศาสนาคริสต์ไม่ได้รับการยอมรับเหมือนในสมัยสมเด็จพระ

นารายณ์อีกแล้ว แต่ไม่ได้หมายความว่าจะถูกกีดกันจนกระทั่งก่อให้เกิดปัญหาที่รุนแรงเหมือนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งในทางที่จริงแล้วศาสนาคริสต์ไม่เคยประสบความสำเร็จในกรุงศรีอยุธยาเลยก็น่าจะว่าได้

เมื่อถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย สมเด็จพระเพทราชาก็ยังให้ความช่วยเหลือมิชชันนารีเป็นอย่างดีโดยพระองค์พระราชทานเงิน 500 เหรียญแก่พวกเข้ารีตที่ยากไร้ (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528: 102) แม้แต่ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าเสือก็มีความพยายามที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส หลังจากที่ไม่ได้ติดต่อกันมานานถึง 15 ปี ทรงกิดคิดต่อผู้แทนพระสันตะปาปา คือพระสังฆราชเดอ ชิเซ่ ที่ดำรงตำแหน่งแทนพระสังฆราชลาโน โดยสัญญาว่าถ้าบริษัทอินเดียต้องการจะจัดตั้งคลังเก็บสินค้า พระองค์จะพระราชทานสิทธิให้เช่นเดียวกับที่ชาวฮอลันดาได้รับ (สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส, 2528:103) แต่ทั้งนี้มิได้เป็นเพื่อศาสนาเป็นเพียงเพื่อการค้าเท่านั้น แต่ความหวังที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์ก็ไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสเองติดพันสงครามในยุโรป ซึ่งหัวข้อการสนทนาของเหล่าขุนนางในราชสำนักอยุธยาจะยังวิพากษ์วิจารณ์ศาสนาคริสต์อยู่ก็ตาม ซึ่งมีทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย “แต่ทั้งนี้คือทั้งสองฝ่ายไม่มีใครเลยที่ต้องการจะละทิ้งจากศาสนาของตน และเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์” (สยามและคณะมิชชันนารี, 2528: 107)

สมัยของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระคลังซึ่งเป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ มีหน้าที่โดยตรงในการควบคุมดูแลชาวต่างชาติได้พยายามอ้างเหตุการณ์ในญี่ปุ่น ที่บาทหลวงทั้งหลายเกิดความขัดแย้งกับจักรพรรดิจนกระทั่งต้องปราบปรามและสูญเสียชีวิต เนื้อ เจ้าพระยาพระคลังได้อ้างว่าเป็นพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ที่ห้ามสังฆราช เดอ เกราเลย์ แพลก้าสยอนของศาสนาคริสต์เป็นภาษาสยามและภาษาบาลี ห้ามประกาศศาสนาคริสต์แก่ชาวสยาม มอญ หรือลาว ห้ามชักชวนคนทั้งสามเชื้อชาตินี้เข้ารีตไม่ว่าจะด้วยวิธีการใด ๆ ก็ตาม ห้ามบาทหลวงประณามศาสนาพุทธซึ่งเป็นศาสนาประจำอาณาจักร (สยามและมิชชันนารี, 2528:110) เหตุการณ์ในครั้งนี้สิ้นสุดลงโดยที่บาทหลวงไม่ต้องลงลายมือในพระราชโองการ เพราะขุนชำนาญเก็บไว้เสียเองเนื่องจากเห็นว่าคงจะ

ช่วยพูดกับเจ้าวังหน้าได้เพราะขุนชำนาญเป็นคนสนิทของเจ้าวังหน้า และเจ้าวังหน้าก็เคยช่วยเหลือพวกเข้ารีตมาแล้ว เมื่อคราวเกิดข้อพิพาทกับลูกของเจ้าเมืองมะริดโดยที่พระองค์ได้ให้ข้าหลวงนำไม้กระด้างปักกับธง และเครื่องหอม พร้อมทั้งส่งท้องตรากับมัดหวาย สำหรับเป็นเครื่องหมายว่าพวกบาทหลวงอยู่ในความปกครองของพระองค์ การแสดงออกของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก่อนการขึ้นครองราชสมบัตินั้นไม่ได้แสดงว่าพระองค์จะขัดขวางการเผยแผ่คริสต์ศาสนา แต่อาจจะเป็นเพราะพระองค์ไม่ต้องการให้เจ้าพระยาพระคลังมีอิทธิพลเหนือชาวต่างชาติแต่เพียงผู้เดียว (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:2613- 262)

ดังนั้นข้อพิพาทของบาทหลวงจึงถูกนำเข้าไปประชุม ซึ่งผลคือเหตุการณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นเป็นเพราะเจ้าพระยาพระคลังไม่พอใจพวกเข้ารีต แต่เจ้าพระยาจักรีได้กราบทูลให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทราบถึงกิจกรรมของบาทหลวงในกรุงศรีอยุธยาว่าไม่ได้ส่งผลกระทบต่อราชอาณาจักร ทั้งนี้เพราะจำนวนผู้ที่เข้ารีตก็มีจำนวนที่เล็กน้อยที่สุด เพราะฉะนั้นก็ไม่ควรหาความกับพวกมิชชันนารีอีก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ถามความเห็นจากเจ้าวังหน้าซึ่งพระองค์ก็เห็นด้วยกับเจ้าพระยาจักรีเพราะฉะนั้นก็เป็นว่าความขัดแย้งนี้ยุติ แต่ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเจ้าวังหน้าไม่ถูกกับเจ้าพระยาพระคลัง และพระองค์ก็ต้องการช่วยเหลือขุนชำนาญด้วยเนื่องจากขุนชำนาญถูกกล่าวหาว่ารับเงินจากพวกเข้ารีต ซึ่งบาทหลวงเองกล่าวว่าถ้าเป็นเช่นนั้นผู้ที่ขูดรีดพวกเข้ารีตมากที่สุดก็คือเจ้าพระยาพระคลังเอง (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:237)

เมื่อข้อพิพาทของบาทหลวงจึงถูกนำเข้าไปประชุม ซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเป็นประธาน เจ้าพระยาจักรีได้กราบทูลว่า “จำนวนคนเข้ารีตในกรุงศรีอยุธยา มีเพียงจำนวนน้อย และกิจกรรมของบาทหลวงในการเผยแผ่ศาสนา ก็ไม่ได้ส่งผลกระทบต่ออาณาจักร” ดังนั้นจึงไม่ควรหาความกับพวกมิชชันนารีอีก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ขอความเห็นจากเจ้าวังหน้าซึ่งพระองค์เห็นด้วยกับเจ้าพระยาจักรี ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าท้ายสระจึงให้ยุติความขัดแย้งนี้ แต่การที่เจ้าวังหน้าต้องยุติเรื่องนี้ นอกจากเป็นเพราะพระองค์ต้องการช่วยเหลือขุนชำนาญที่ถูกเจ้าพระยาพระคลัง

กล่าวหาว่ารับเงินจากผู้เข้าริตแล้ว และในส่วนตัวของเจ้าวังหน้าเองก็มีความขัดแย้งก็มีความขัดแย้งกับเจ้าพระยาพระคลังด้วย

สมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับผู้เข้าริต เมื่อมีการค้นพบบ่อทองที่เมืองกุยพระองค์โปรดให้หล่อเป็นพระพุทธรบาททองคำ และได้จัดพิธีแห่สมโภชซึ่งการแห่พระพุทธรบาทจำลองในครั้งนี้ได้เกิดกรณีพิพาทขึ้น เพราะคนของเจ้าพระยาพระคลังคือ หลวงราชมนตรีพยายามอ้างว่าเป็นพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ที่ต้องการให้ผู้เข้าริตเข้าร่วมขบวนแห่ในครั้งนี้ด้วย ซึ่งพิธีแห่ครั้งแรกจะมีขึ้นในวันที่ 2 มกราคม แต่ผู้เข้าริตทั้งหลายก็ไม่ยอมเข้าร่วมขบวนแห่พระพุทธรบาท โดยอ้างว่าขัดต่อคำสอนของพระผู้เป็นเจ้า แต่เมื่อเกิดความขัดแย้งมากขึ้นผู้เข้าริตจึงไปพบเจ้าพระยาพระคลังเพื่อจะขอเข้าร่วมขบวนแห่ด้วย เจ้าพระยาพระคลังไม่รับโดยอ้างว่าคนเข้าขบวนแห่ครบแล้ว (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:320)

เหตุการณ์การบังคับให้ผู้เข้าริตไปใช้แรงงานเนื่องจากอ้างว่าเพราะไม่ให้ความร่วมมือเพื่อเข้าร่วมขบวนแห่พระพุทธรบาททองคำ ทั้งๆ ที่ผู้นับถือศาสนาอื่นๆ ต่างก็ให้ความร่วมมือในที่สุดแล้วไม่น่าจะเป็นพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่น่าจะเป็นเหตุผลความขัดแย้งทางการเมืองของกลุ่มขุนนางไทยเอง แต่ใช้ผู้เข้าริตเป็นเครื่องมือเพราะเจ้าพระยาพระคลังในฐานะผู้ดูแลชาวต่างชาติทั้งหมด ก็พยายามแสดงอำนาจในหน้าที่ของตน ส่วนเจ้าพระยาชลโหมให้ผู้เข้าริตไปขณอิฐในบริเวณที่มีขบวนแห่ผ่านอาจจะทำเพื่อแสวงหาความดีความชอบจากยุคสมัยที่พุทธศาสนากำลังเฟื่องฟู ส่วนเจ้าวังหน้าอาจจะต้องการแสดงอำนาจทางการเมืองว่าสามารถปกป้องคุ้มครองผู้เข้าริตได้ และเพื่อแสวงหาแนวร่วมทั้งนี้เพราะพระองค์เคยขัดแย้งกับเจ้าพระยาพระคลังและเจ้าพระยาชลโหมด้วย

ดังนั้นผลกระทบต่างๆ ที่ผู้เข้าริตได้รับน่าจะเป็นเพราะความขัดแย้งทางการเมืองภายในของขุนนางในราชสำนักของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมากกว่าจะเป็นนโยบายของพระองค์ที่ออกมาเพื่อขัดขวางและขู่บังคับผู้เข้าริตโดยเฉพาะ ขณะที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าอยู่จะได้สั่งโทษนายเต็ง ซึ่งเป็นคนในปกครองของพระองค์ แต่ไปเข้าริตกับบาทหลวงโดยพระองค์ให้ลงโทษด้วยการโบยและบังคับให้

กราบพระพุทธรูป จนในที่สุดได้บังคับให้นายเต็งบวชเป็นภิกษุ การกระทำของพระองค์ในครั้งนี้ดูเหมือนว่าพระองค์ไม่ค่อยพอใจที่คนในปกครองไปเข้ารีต แต่พระองค์ไม่ได้ขัดขวางการเข้ารีตของคนอื่นๆ หรือแม้แต่ส่งลงโทษขั้นรุนแรง แต่การห้าบบาทหลวงแปลคัมภีร์เป็นภาษาไทยหรือภาษาบาลี อาจจะเป็นเพราะไม่ต้องการเห็นการฉวยโอกาสในการเผยแผ่ศาสนาของบาทหลวงมากเกินไป เพราะภาษาบาลีถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์น่าจะสงวนไว้ให้สำหรับพุทธศาสนาเท่านั้น และห้ามคนไทยแต่งงานกับคนต่างชาติ ส่วนหนึ่งน่าจะเพื่อป้องกันการสูญเสียไพร่และป้องกันความยุ่งยากในการจัดหมวดหมู่ของไพร่ด้วย

ปัญหาการเข้มงวดของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับผู้เข้ารีตน่าจะเป็นเพราะพระองค์ไม่ต้องการให้บุคคลใดก็ตามเข้าไปควบคุม หรือครอบงำกลุ่มชาวต่างชาติได้ทั้งนี้เพราะเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าพระองค์เคยให้ความช่วยเหลือพวกเข้ารีตมาด้วยดีเสมอ แต่เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้วการแสวงหาไพร่พลกับชาวต่างชาติไม่มีความจำเป็นอีกและพระองค์ก็ไม่ได้ต้องการให้ใครเข้าไปมีอิทธิพลเหนือกลุ่มคนเหล่านี้ ทั้งนี้เพราะกลุ่มชาวต่างชาติมักจะเชี่ยวชาญการใช้อาวุธ และคนเหล่านี้ยังมีเรือเดินทางค้าขายอยู่ตามเมืองต่าง ๆ การสั่งซื้ออาวุธผ่านกลุ่มคนเหล่านี้ย่อมเป็นการอำนวยความสะดวกและสามารถทำให้เกิดการสะสมอาวุธ เจ้าวังหน้าสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีความพยายามที่จะดึงพวกเข้ารีตเข้ามาเป็นพรรคพวกแต่ก็จะได้รับการขัดขวางจากเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ หรือแม้แต่กรณีเจ้าพระยากลาโหมใช้แรงงานพวกเข้ารีตทำงาน โยธาเพราะไม่ยอมเข้าร่วมขบวนแห่พระพุทธรูปจำลองทั้งเจ้าวังหน้าและเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ต่างออกมาแสดงอิทธิพลด้วยการสั่งยกเลิกการทำงานของพวกเข้ารีต

เจ้าทรงกรม

สมเด็จพระเจ้าทรงกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้อธิบายความหมายของ คำว่ากรมไว้ว่าหมายถึงการมอบหมายคนหมู่หนึ่งซึ่งจัดให้มีผู้บังคับบัญชาต่างหาก เช่น กรมทหาร กรมช่างตีเหล็ก และกรมอาลักษณ์ เป็นต้น การใช้คำว่ากรมในไทย ใช้เรียกทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน สมเด็จพระเจ้าทรงกรมพระยาดำรงราชานุภาพยังได้อธิบาย คำว่ากรมต่อไปอีกว่ากรมแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือกรมที่มีประจำ เช่น กรมม้า กรมช่าง เป็นต้น ซึ่งกรมแบบนี้จะมีอยู่เสมอถ้าตัวเจ้ากรมว่างลงก็ตั้งผู้อื่นแทนต่อไป ส่วนกรมแบบชั่วคราวนั้นคือกรมที่พระเจ้าแผ่นดิน โปรดให้ตั้งขึ้นสำหรับให้เจ้านาย พระองค์ใดพระองค์หนึ่งทรงบังคับบัญชา หรืออีกเหตุผลหนึ่งคือต้องการให้เจ้านายต่างๆที่เคยไปปกครองหัวเมืองเมื่อเปลี่ยนเข้ามาอยู่ในราชธานี ได้ทรงกรม เพื่อที่จะได้ปกครองผู้คนในกรมของตนทดแทนการที่เคยได้ปกครองหัวเมือง และเหตุที่ กรมเจ้าเป็นกรมชั่วคราวเพราะว่ากรมเจ้านี้จะคงอยู่ตราบเท่าที่เจ้านายพระองค์นั้นยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อเจ้าของกรมนั้นๆ สิ้นพระชนม์แล้วกรมนั้นก็จะเลิกไปผู้คนที่จะถูกโอนไปเข้าในกรมประจำหมวด และเมื่อตั้งกรมพระราชทานให้เจ้านายของค์อื่น กรมนั้น ก็จะตั้งชื่อตามเจ้านายองค์ที่ได้รับพระราชทานกรมจากพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าทรงกรมยังได้อธิบายถึงสาเหตุของการเกิดกรมว่า เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ต้องการเฉลิมพระเกียรติ เจ้านาย 2 องค์ จึงโปรดให้ตั้งกรมขึ้นมากรมหนึ่งเจ้ากรมเป็นหลวงโยธาทิพจึงเรียกว่า กรมหลวงโยธาทิพ ซึ่งเป็น ขนิษฐาของพระองค์ ส่วนอีกกรมหนึ่งเป็นของพระราชธิดาของพระองค์เจ้ากรมชื่อว่า หลวงโยธาเทพจึงเรียกว่า กรมหลวงโยธาเทพ และกรมเจ้าทุกกรมเป็นกรมแบบชั่วคราว ยกเว้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลถ้าเมื่อใดที่ตำแหน่งเจ้ากรมว่างลงผู้คนของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะมารวมกับกรมของหลวง แต่ถ้าเมื่อใดก็ตามที่เจ้านายองค์ใดก็ตามที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล

หรือได้เป็นพระมหาอุปราชก็ต้องไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรนี้เหมือนเดิม (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ 2524:20-20)

อำนาจหน้าที่ของเจ้าทรงกรม

เจ้าทรงกรมมีอำนาจในการบังคับบัญชาไพร่พลในกรมเจ้าโดยบังคับบัญชาผ่านขุนนาง ซึ่งในกรมเจ้าจะประกอบด้วยขุนนางสามคนคือเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบาญชีกรม ซึ่งพวกไพร่ทั้งหลายที่สังกัดกรมจะถวายตัวเป็นข้าของเจ้าด้วยความภักดีและทำงานช่วยเหลือเจ้าทั้งในยามสงบและยามศึกสงคราม ซึ่งเจ้าที่ทรงกรมจะได้รับสิทธิพิเศษในการนำไพร่ในสังกัดมาใช้สอยในงานส่วนตัวได้ ซึ่งเป็นการแสวงหารายได้อีกทางหนึ่งของเจ้าทรงกรม นอกจากนี้ยังได้รับส่วนแบ่งรายได้จากภาษีที่กรมนั้นๆเก็บได้ ซึ่งต่างจากเจ้าที่ไม่ได้ทรงกรมที่จะได้รับเพียงเบี้ยหวัดเงินปีจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น (ควอริช เวลส์, 2527:24) กรมเจ้าที่สำคัญที่สุดคือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเพราะเป็นกรมที่มีอำนาจรองจากพระมหากษัตริย์และต้องทำศึกสงครามอยู่เสมอ ดังนั้นกรมนี้จึงต้องมีระบบระเบียบในการควบคุมไพร่เพื่อให้ง่ายต่อการเรียกเกณฑ์ไพร่พลได้ทันการกรมเจ้าตั้งขึ้นมาเพื่อให้เจ้าทรงกรมเหล่านี้ซึ่งเป็นโอรสของพระองค์ได้ควบคุมกำลังพลเพิ่มมากขึ้นเพื่อให้สามารถอำนาจกับขุนนางทั้งหลายที่พระองค์ได้แต่งตั้งขึ้นมาเมื่อต้นรัชกาล ขุนนางเหล่านี้ล้วนเป็นขุนนางที่มียศและตำแหน่งสูง พระองค์ต้องการป้องกันการกระด้างกระเดื่องของขุนนาง แม้ว่าขุนนางที่พระองค์แต่งตั้งเองในตำแหน่งต่างๆนั้น จะเป็นขุนนางเก่าที่เคยรับราชการในวังหน้ามาก่อนก็ตาม(มานพ ถาวรวิวัฒน์สกุล, 2536:269) สมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นสมัยแรกที่มีการสถาปนาเจ้าทรงกรมขึ้นมาเป็นจำนวนมาก และทุกองค์ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ทรงกรมนั้นส่วนใหญ่เป็นโอรสของพระองค์ ความแตกต่างของเจ้าที่ทรงกรมและไม่ได้ทรงกรมนั้นต่างกันที่จำนวนศักดินา เช่น โอรสที่เกิดจากอัครมเหสีศักดินา 10,000 แต่ถ้าได้รับการสถาปนาให้ทรง

กรมเป็นสมเด็จพระพระราชวังบวรสถานมงคลศักดินาจะเพิ่มเป็น 100,000 ดังนั้นเมื่อศักดินาเพิ่มขึ้นก็หมายถึงจำนวนไพร่ในการควบคุมก็เพิ่มจำนวนมากตามด้วย ซึ่งก็หมายถึงอำนาจบารมี ผลประโยชน์ที่จะได้จากการใช้แรงงานไพร่ในสังกัดก็จะเพิ่มขึ้นด้วย

บทบาททางการเมือง

เจ้าต่างกรมในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีการแข่งขันทางการเมืองกันมาก ทั้งนี้เพราะพระองค์มีพระราชโอรสหลายองค์ โอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศคือเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ซึ่งเกิดจากกรมหลวงอภัยนุชิตพระมเหสีใหญ่ เมื่อแรกการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั้นพระองค์ไม่ได้แต่งตั้งให้โอรสองค์ใดของพระองค์ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชตามแบบอย่างราชประเพณีที่เคยปรากฏมา เพียงแต่พระองค์แต่งตั้งให้พระราชโอรสของพระองค์ทั้งหมดได้ทรงกรม ซึ่งการทรงกรมก็มีสองระดับด้วยกันคือผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงพระยศกรมขุน ได้แก่ กรมขุนเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) กรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต และเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์(หลาน) ส่วนพระราชโอรสที่ดำรงพระยศกรมหมื่น ได้แก่ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพลักดี และกรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นต้น

บทบาทของเจ้าต่างกรมแบ่งออกเป็นสองฝ่ายอย่างชัดเจน ฝ่ายของเจ้าวังหน้าประกอบด้วยกรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต กรมหมื่นเทพพิพิธ อีกฝ่ายหนึ่งมีกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพลักดี (บุษกรลายเลิศ กาญจนจारी, 2527:29) เจ้าทั้งสองกลุ่มนี้น่าจะมีความหวาดระแวงและแข่งขันทางการเมืองมาตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว โดยเฉพาะในช่วงก่อนการแต่งตั้งให้กรมขุนเสนาพิทักษ์ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และในช่วงที่กรมขุนเสนาพิทักษ์ต้องโทษการลอบทำร้ายเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรและต้องออกผนวชเป็นภิกษุ เพราะในพระราชกำหนดเก่าบทที่ 40 และ 50 พ.ศ. 2273, 2283) ได้กล่าวถึงเจ้าต่างกรมทั้งหลายทำเกิน

หน้าที่โดยให้ข้าหลวงออกไปพิจารณาคดีความต่างๆตามหัวเมืองทำให้ประชาชนได้
รับความเดือดร้อน สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ออกกฎหมาย เพื่อให้ควบคุมและจำกัด
การขบเซตการแสวงหาอำนาจของเจ้าต่างกรมทั้งหลายเพื่อป้องกันการสับสนของ
ราษฎรในการพิจารณาคดีความ (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม
3, 2529:242,273-286)

ความขัดแย้งของเจ้าต่างกรมทวีความรุนแรง และเปิดเผยมากขึ้นภาย
หลังการเสียชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ใน พ.ศ. 2296 และโดยเฉพาะในปี
พ.ศ. 2298 ซึ่งเจ้าวังหน้าได้มีคำสั่งให้นำตัวเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวรปลัดเวรของเจ้า
ต่างกรมทั้งสามคือกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดีมาลง
โทษให้โบยคนละ 15-20 ทีในข้อหาที่ทำสูงกว่าศักดิ์ เพราะเจ้ากรมเป็นแค่หมื่นแต่
ตั้งกันในกรมเป็นขุน นอกจากนี้ยังให้คนมาสอดแนมที่ตำหนักสระแก้วด้วย ซึ่งสร้าง
ความหวาดระแวงให้กับกรมหมื่นสุนทรเทพเป็นอย่างมาก แต่หลังจากเกิดเหตุ
การณ์นี้เพียงเก้าวันเท่านั้นเจ้าวังหน้าก็ถูกกรมหมื่นสุนทรเทพกราบทูลสมเด็จพระเจ้า
บรมโกศในข้อหาที่พระองค์ลอบเป็นชู้กับนางในของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็น
หลายครั้ง ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้เจ้าวังหน้าต้องถูกลงโทษอย่างหนักและสิ้น
พระชนม์ในที่สุด (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:236-
239)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความแตกแยกของเจ้าต่างกรมทำให้การเมืองภายในเริ่มสั่นคลอน
เพราะด้วยจุดประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแล้ว การตั้งเจ้าทรงกรมขึ้นมาเพื่อ
ให้ควบคุมกำลังคนจะทำให้ราชบัลลังก์ของพระองค์มีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น
เนื่องจากการดำเนินการทางการเมืองในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระองค์จะ
วางดุลไว้ก่อนข้างรอบคอบ

ประการแรกคือการไม่ตั้งโอรสของพระองค์ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวัง
หน้าทันทีเพราะพระองค์ตระหนักในอำนาจและอิทธิพลของเจ้าวังหน้าที่สามารถ
แสวงหาได้จากศักดินาและตำแหน่งที่ดำรงอยู่เป็นอย่างดี ดังนั้นพระองค์จึงสร้าง
ความคลุมเครือให้กับตำแหน่งพระมหาอุปราช จนกระทั่งเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์

ไม่สามารถทนรอได้จึงแสดงความหวาดระแวงออกมา แต่ในที่สุดด้วยการแทรกแซงของกลุ่มขุนนางใหม่พระองค์จึงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีความระมัดระวังการละเมิดทางการศาลของเจ้าวังหน้าด้วยการออกกฎหมายให้ชัดเจนเกี่ยวกับการพิจารณาคดีความที่เกิดขึ้นระหว่างฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การฟ้องร้องในกรณีที่เกิดข้อพิพาทระหว่างวังหลวงกับวังหน้าถ้าโจทก์จำเลยเป็นข้าราชการของฝ่ายวังหลวงให้ส่งมาพิจารณาคดีที่กระทรวงของวังหลวง ห้ามให้เจ้าหน้าที่ของวังหน้าพิจารณา

2. ถ้าโจทก์จำเลยเป็นเจ้าหน้าที่ของวังหน้าจึงส่งให้วังหน้าพิจารณาเท่านั้น

3. ถ้าโจทก์เป็นคนของวังหน้า จำเลยเป็นคนของวังหลวงให้ส่งมาพิจารณากับเจ้าหน้าที่ของวังหลวงเท่านั้น

4. ถ้าโจทก์เป็นคนของวังหลวงจำเลยเป็นคนของวังหน้าให้ส่งมาพิจารณากับเจ้าหน้าที่ของวังหลวงเท่านั้น

5. ถ้าโจทก์เป็นข้าฝ่ายพระเจ้าบรมโกศเป็นคนของพระราชวังหลวงให้ส่งมาพิจารณากับเจ้าหน้าที่ของวังหลวง

6. ถ้าจำเลยเป็นข้าพระลำพังให้ส่งมาพิจารณากับฝ่ายพระลำพังแต่มีข้อแม้ว่าถ้าเป็นคดีความเกี่ยวกับลักษณะขโมยพระราชทรัพย์ คิดมิชอบ ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่แม้ว่าจำเลยจะเป็นข้าฝ่ายพระหรือเป็นคนของเจ้าวังหน้าก็ตามอย่าให้ทั้งสองฝ่ายนี้พิจารณาเอง โดยลำพังต้องให้วังหลวงรับรู้ด้วย

ดังนั้นพระราชกำหนดที่ออกมาในบทที่ 30 นี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ทรงระมัดระวังและป้องกันการละเมิดอำนาจทางศาล จนก่อให้เกิดความสับสนในการตัดสินคดีความ และอาจจะทำให้ประชาชนทั้งหลายได้รับความเดือดร้อนด้วย เนื่องจากถ้าปล่อยให้อำนาจทางการศาลไปอยู่กับเจ้าวังหน้าโดยขาดการควบคุมอย่างเข้มงวดอาจจะเกิด การแสวงหาผลประโยชน์จากผู้ที่เกิดคดี

ประโยชน์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้จากการสร้างความคลุมเครือในตำแหน่งพระมหากษัตริย์และจากการว่างเว้นไว้บ้างทำให้ รัชกาลของพระองค์ปราศจากการท้าทายอำนาจจากเจ้าวังหน้า เพราะพระราชโอรสของพระองค์ทั้งหมดนั้นต้องคอยถ่วงดุลอำนาจกันเองและต่างมุ่งแสวงหาผลประโยชน์เพื่อเพิ่มอิทธิพลและการต่อรองทางการเมืองเพื่อแสดงว่าตนเองมีความสามารถและมีบารมีเพียงพอเพื่อให้เป็นที่พอใจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศและอาจจะได้รับการแต่งตั้งต่อไปอย่างไรก็ตามการแต่งตั้งเจ้าวังหน้าทั้งสองครั้งก็เกิดจากการสนับสนุนและการแทรกแซงของขุนนางทั้งสิ้น คือครั้งแรกใน พ.ศ. 2284 แต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ครั้งที่สองใน พ.ศ. 2300 แต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต (พระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ ,2506:462-473)

ประการที่สองให้ขุนนางถ่วงดุลเจ้าทรงกรมแม้ว่าเจ้าต่างกรมจะเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่พระองค์ไม่ต้องการให้เจ้าเหล่านี้แข่งอำนาจกันเกินขอบเขต ดังนั้นการแต่งตั้งให้ขุนนางที่ใกล้ชิดกับพระองค์ให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่และขุนนางเหล่านี้สวามิภักดิ์ต่อพระองค์เพื่อเป็นการป้องกันความทะเลาะวิวาทที่เกินขอบเขตของกลุ่มเจ้าต่างกรม การใช้วิธีการนี้ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศประสบความสำเร็จในระยะหนึ่ง อย่างน้อยก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2275-2298 ซึ่งเป็นระยะเวลาถึง 22 ปีที่สถานการณ์ทางการเมืองภายในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศปราศจากความรุนแรงที่เกิดจากเจ้าต่างกรมและกลุ่มขุนนางใหม่ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้วางแผนให้กลุ่มขุนนางเก่าที่ใกล้ชิดกับพระองค์มาก่อนได้กุมอำนาจที่สำคัญไว้ทั้งหมดและกลุ่มขุนนางเหล่านี้ก็มีความซื่อสัตย์ทำให้กลุ่มของเจ้าต่างกรมไม่กล้าแสดงความขัดแย้งกันเองในลักษณะที่เปิดเผย เพราะเกรงในอำนาจของกลุ่มขุนนางเก่า ความพยายามในการท้าทายอำนาจของเจ้าต่างกรมกับกลุ่มขุนนางเก่าเช่นกรณีของเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าแล้วก็พยายามจะลิดรอนอำนาจของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเพราะความสนิทชิดเชื้อของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับขุนนางผู้นี้เป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่วไปทำให้เจ้าวังหน้าแสวงหาพรรคพวกได้ค่อนข้างลำบากแม้ว่าพระองค์จะได้ดำรง

ตำแหน่งเพราะกลุ่มขุนนางใหม่สนับสนุนก็ตามแต่อำนาจของพระองค์ก็ยังไม่มั่นคงเพียงพอที่จะสามารถทำพ่ายกับกลุ่มขุนนางเก่าได้

นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจะให้กลุ่มขุนนางคานอำนาจกับเจ้าต่างกรมแล้ว น่าจะให้เจ้าต่างกรมเหล่านี้ได้วงศุลอำนาจกับเจ้าวังหน้า เพื่อไม่ให้เจ้าวังหน้ามีอำนาจมากเกินไป การตั้งเจ้าต่างกรมในรัชกาลของพระองค์ก็เป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นเพื่อให้โอรสของพระองค์ได้ควบคุมกำลังพลเพิ่มมากขึ้นกว่าตอนที่ไม่ได้ดำรงตำแหน่งทรงกรมตามพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน ได้กล่าวถึงศักดินาของเชื้อพระวงศ์ทั้งหลายไว้ว่า

1. พระอนุชาธิราชศักดินา 20,000 ถ้าทรงกรมศักดินาเพิ่มเป็น 50,000
2. พระเจ้าลูกเธอศักดินา 15,000 ถ้าทรงกรมศักดินาเพิ่มเป็น 40,000 ถ้าทั้งสองตำแหน่งนี้ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชศักดินาจะเพิ่มเป็น 100,000
3. พระอนุชาศักดินา 7,000 ถ้าได้ทรงกรมศักดินาจะเพิ่มขึ้นเป็น 15,000
4. พระเจ้าลูกเธอศักดินา 6,000 ถ้าได้ทรงกรมศักดินาจะเพิ่มขึ้นเป็น 15,000
5. พระเจ้าหลานเธอศักดินา 4,000 ถ้าได้ทรงกรมศักดินาจะเพิ่มเป็น 11,000 (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166, 2529:178-179)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าตำแหน่งและศักดินาจะมีความแตกต่างกันมากระหว่างเจ้าที่ไม่ได้ทรงกรมและเจ้าที่ได้ทรงกรม ประโยชน์ของการทรงกรมอย่างน้อยที่สุดคือได้ควบคุมจำนวนคนมากขึ้นและสามารถถ่วงดุลกับขุนนางได้ เพราะในกรณีที่เกิดการแย่งชิงอำนาจขึ้นภายในราชธานีกำลังพลที่ใช่ก็จะเป็นส่วนที่อยู่ในราชธานี เพราะถ้ารอการเกณฑ์ไพร่พลจากนอกราชธานีอาจจะทำให้ฝ่ายตรงข้ามรู้ความเคลื่อนไหวหรือมีเช่นนั้นการอาศัยไพร่พลจากหัวเมืองก็ต้องรอพระราชโองการ ซึ่งจะเป็นไปไม่ได้เลยในกรณีของการแย่งชิงราชสมบัติ ดังนั้นสิ่งที่ดีที่สุดก็คือต้องอาศัย

ไพร่พลส่วนที่อยู่ในเมืองเป็นกำลังสำคัญ (บุษกร ภายหลัง กาญจนจารี, 2527:24-25) ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเกือบตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศน่าจะเรียกได้ว่าราชบัลลังก์ของพระองค์มีความมั่นคงมากกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวง แม้แต่ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเองก็ตาม

การวางตำแหน่งพระมหากษัตริย์ไว้เหนือกลุ่มผลประโยชน์ทางการเมือง ทำให้กลุ่มการเมืองต้องต่อสู้กันเองมากกว่าที่จะมุ่งมาชิงราชบัลลังก์ของพระองค์ซึ่งเหตุผลนี้สามารถพิสูจน์ได้ว่ามีความน่าเชื่อถือ เพราะในปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศพระองค์ก็ยังปราศจากการทำทลายอำนาจจากกลุ่มขุนนางและกลุ่มเจ้าต่างกรม เพราะกลุ่มขุนนางใหม่ต้องไปสนับสนุนกลุ่มเจ้าต่างกรมให้ชิงราชสมบัติกันเองให้เสร็จสิ้นเสียก่อนจึงจะขึ้นสู่อราชบัลลังก์ได้

บทบาทของเจ้าวังหน้าสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีพระมหาอุปราช 2 องค์ด้วยกันคือเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ซึ่งได้รับการแต่งตั้งใน พ.ศ. 2284 อยู่ในตำแหน่งได้เพียง 14 ปีและถูกสำเร็จโทษใน พ.ศ. 2298 องค์ที่สองคือ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตโอรสองค์ที่สามของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งได้ดำรงตำแหน่งต่อจากเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ได้รับการแต่งตั้งใน พ.ศ. 2300 พระองค์ได้ครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งสวรรคตใน พ.ศ. 2301 พระมหาอุปราชทั้งสององค์นี้มีความพยายามที่จะดำเนินบทบาททางการเมืองและกำจัดคู่แข่งทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา เช่นกันครั้งนี้ด้วยเหตุที่ตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ได้แต่งตั้งใครดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าทำให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์มีความหวาดระแวง ว่าตำแหน่งเจ้าวังหน้าจะต้องตกเป็นของคนอื่น โดยเฉพาะกับเจ้าฟ้านเรนทรขณะนั้นผนวชอยู่แต่ก็เป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมาก เห็นได้จากที่พระองค์ได้แต่งตั้งเจ้าพระองค์นี้ให้ทรงกรมด้วย ดังนั้นพระองค์จึงวางแผนกำจัดเจ้าพระองค์นี้แต่เมื่อแผนการไม่สำเร็จพระองค์ต้องโทษจนต้องหนีด้วยการออกผนวช ในระหว่างที่เจ้าฟ้า

กรมขุนเสนาพิทักษ์ต้องโทษนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ยังไม่ได้แต่งตั้งใครให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าจนกระทั่งใน พ.ศ. 2284 ขุนนางกลุ่มของพระราชโกษาวัตรระฆัง ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าขณะที่เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้านั้น พระองค์ก็ยังมี ความหวาดระแวงทางการเมืองกับขุนนางกลุ่มอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เองพระองค์พยายามที่จะหาโอกาสกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ถึงพฤติกรรมของขุนนางผู้นี้โดยสนับสนุนให้พวกเขาริตเป็นผู้ร้องทุกข์ แต่ก็ไม่ ประสบความสำเร็จ เพราะพวกเขาริตเองก็ตระหนักในความไว้วางใจที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีให้กับขุนนางผู้ใหญ่ท่านนี้ ซึ่งบันทึกของบาทหลวงได้กล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้าได้ให้ล่านไปฟังคำตอบของเจ้าพระยาพระคลัง แต่เจ้าพนักงานได้บอกว่า เจ้าพระยาพระคลังยังติดธุระจัดบ้านอยู่ เพราะในวันนั้นพระเจ้ากรุงสยามจะเสด็จมา ประทับที่บ้านเจ้าพระยาพระคลัง...” (พระราชพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:334-335)

นอกจากพระมหากษัตริย์จะขัดแย้งกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์แล้ว พระองค์ยังขัดแย้งกับสมุหพระกลาโหมด้วยเรื่องที่สมุห-พระกลาโหมได้ออกคำสั่งให้พวกเขาริตไปขณอิฐ เนื่องจากพวกเขาริตไม่ยอมเข้าร่วมขบวนแห่พระพุทธบาทจำลองซึ่งได้ทำขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เจ้าวังหน้าได้กล่าวดำหนิ การกระทำของสมุหพระกลาโหมเกี่ยวกับการกระทำกับพวกเขาริตในครั้งนี้ โดยอ้างว่าอาจจะทำให้ความสัมพันธ์ของกรุงศรีอยุธยากับฝรั่งเศสต้องบาดหมางกัน แต่จาก บันทึกของบาทหลวงกล่าวว่าสาเหตุเจ้าวังหน้าใจดีกับพวกเขาริต เนื่องจากพระองค์ ต้องการหาสมัครพรรคพวกเท่านั้นเองด้วยความขัดแย้งในครั้งนี้มิได้สิ้นสุดลงเพียงนี้ เพราะเมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ในฐานะของเจ้าพระยาพระคลังได้รู้เห็นพฤติกรรมและความขัดแย้งในครั้งนี้ ขุนนางผู้นี้อ้างว่าเหตุที่เจ้าพระยาคลาโหมเลิกกดขี่พวกเขาริตนั้นเป็นเพราะคำสั่งของตัวเองดังนั้นพวกเขาริตจึงไม่จำเป็นต้องจ่ายเงินให้แก่เจ้าพระยาคลาโหมแม้แต่เพียงเดียว (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, 2508:319-331)

เจ้าพระยากลาโหมคนที่ขัดแย้งกับเจ้าวังหน้าในครั้งนี้นามพ ถาวร วัฒนีสกุล กล่าวว่าจะจะเป็นสมุหพระกลาโหมคนใหม่ที่ขึ้นมาดำรงตำแหน่งแทน สมุหพระกลาโหมคนเก่าคือเจ้าพระยาราชนาถว่าที่สมุหพระกลาโหมสมุหนายก เพราะว่าขุนนางผู้นี้ได้ถึงแก่กรรมด้วย โรคชราในพ.ศ. 2292 (มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, 2536:271)

เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์

เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ตั้งแต่ต้นรัชกาลเช่นเดียวกับโอรสองค์อื่น ๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ด้วย แต่สิ่งหนึ่งที่เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ไม่ได้รับการแต่งตั้งตามราชประเพณีที่เคยปรากฏมาเมื่อแรกสถาปนารัชกาลก็คือการแต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งเท่าที่ผ่านมามีการสถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชยกเว้นในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเท่านั้น ถ้าให้วิเคราะห์ตามสถานการณ์การเมืองสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงจะเห็นได้ว่าพระมหาอุปราช(วังหน้า)ซึ่งเริ่มตั้งแต่ในรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชาเป็นต้นมาเป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองและมีความเข้มแข็งมาก กำจัดศัตรูทางการเมืองเกือบตลอดรัชกาล และแม้ว่าพระองค์จะไม่ได้รับมอบราชสมบัติจากสมเด็จพระเพทราชาแต่ก็ยังไม่มีการก่อกบฏขึ้นครองราชสมบัติ

อย่างไรก็ตามเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ก็มีความพยายามที่จะได้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า หรือแม้แต่พระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้วพระองค์ก็ได้สถาปนาโอรสทั้งหลายให้ทรงกรมพระองค์ก็ไม่ลืมที่จะสถาปนาให้เจ้าฟ้านเรนทรได้ทรงกรมด้วย

ความหวาดระแวงของเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์กับเจ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์บุคคลผู้นี้ทำให้พระองค์วางแผนกำจัดเจ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ใน

พ.ศ. 2278 ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศขึ้นครองราชสมบัติได้เพียง 3 ปี (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:219) เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์นั้นสามารถรอดพ้นจากวิกฤตการณ์ในครั้งนี้ด้วยการออกบวชและด้วยความช่วยเหลือของกรมหลวงอภัยนุชิตพระราชชนนีของพระองค์ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:612-613)

เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์อยู่ในเพศบรรพชิตประมาณ 3 ปี เพราะกรมหลวงอภัยนุชิตสิ้นพระชนม์ประมาณปี พ.ศ. 2280 ก่อนที่จะสิ้นใจได้ขอพระราชทานอภัยโทษให้กับเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ด้วยซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ได้พระราชทานอภัยโทษ และกล่าวว่า “ไม่กบฏแล้วไม่ฆ่า” (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:221) การอภัยโทษในครั้งนี้ทำให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ลาสิกขาจากการเป็นพระ แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าแต่อย่างใด จนกระทั่งใน พ.ศ. 2284 พระองค์จึงได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า โดยขุนนางกลุ่มของพระราชโอรยา เป็นผู้กราบทูลให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:614-615)

เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์หลังจากที่ลาสิกขาออกจากการเป็นพระแล้ว ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าพระองค์หวาดระแวงเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์อีก แต่กลุ่มที่พระองค์หวาดระแวงคือกลุ่มของกรมหมื่นจิตรสุนทรกรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพภักดี ซึ่งกลุ่มของเจ้าต่างกรมทั้งสามองค์นี้ก็มีความพยายามที่จะลิดรอนอำนาจเจ้าวังหน้าด้วยเช่นกัน เช่น กรมหมื่นจิตรสุนทรได้ไปขอเรียนวิชากับสมิงทอซึ่งมีชื่อเสียงว่าเก่งกล้าทางคาถาอาคมหนีมาจากหงสาวดี เมื่อสบโอกาสก็ขอพระราชทานอภัยโทษสมิงทอ ออกจากคุกให้อยู่ในความอุปการะของพระองค์ จุดประสงค์ที่แท้จริงของพระองค์อาจจะต้องอุปถัมภ์สมิงทอไว้เพื่อช่องสุมผู้คน ทั้งนี้เพราะสมิงทอเคยเป็นกษัตริย์มาก่อนย่อมมีกำลังอยู่บ้าง ถ้าสมิงทอยินยอมก็อาจจะเป็นกำลังสำคัญในการช่วยพระองค์ชิงราชสมบัติ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:626-627)

บทบาทของสมเด็จพระขุนเสนาพิทักษ์กับเจ้าต่างกรมทั้งสามองค์รุนแรงมากขึ้นภายหลังการเสียชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ใน พ.ศ. 2296 ซึ่งปรากฏว่าใน พ.ศ. 2298 เจ้าวังหน้าได้ส่งลงโทษเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวรปลัดเวรของเจ้าต่างกรมทั้งสามในข้อหาทำสูงกว่าศักดิ์ เจ้ากรมเป็นแต่หมื่นจัดในกรมตั้งเป็นขุนซึ่งจากความขัดแย้งในครั้งนี้นำให้กรมหมื่นสุนทรเทพเกรงว่าพระองค์เองจะไม่ปลอดภัย เพราะการคุกคามจากเจ้าวังหน้า พระองค์ตัดสินใจกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศถึงความผิดของเจ้าวังหน้าที่ลักลอบเข้าหาฝ่ายในของพระบิดา เหตุการณ์ในครั้งนี้นำให้เจ้าวังหน้าต้องถูกถอดออกเป็นไพร่และถูกโบยจนสิ้นชีวิต (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, 2514:626-627)

แม้ว่าเจ้าวังหน้าในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ จะเป็นองค์แรกของราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ถูกลงโทษจนกระทั่งเสียชีวิต แต่ข้อหาและการกระทำผิดของพระองค์ก็ไม่ได้เกิดจากการชิงราชสมบัติหรือการทำทลายอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่เกิดจากการแข่งขันทางการเมืองของเจ้าต่างกรมทั้งหลายซึ่งเป็นต้นเหตุของการก่อกบฏ ทรูทางการเมืองในครั้งนี้อยู่ด้วยการเสียชีวิตของพระมหาอุปราชใน ทำให้ตำแหน่งเจ้าวังหน้าว่างลงอีกครั้งหนึ่ง และสถานการณ์ทางการเมืองภายในของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีการแตกแยกอย่างชัดเจนและทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เพราะกลุ่มขุนนางเก่าทั้งหลายเสียชีวิตหมดแล้ว เหลือเพียงสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่จะต้องควบคุมสถานการณ์เอง และกลุ่มขุนนางใหม่ก็ไม่มีความเข้มแข็งพอที่จะช่วยสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ แต่กลุ่มขุนนางทั้งหลายได้พยายามสนับสนุนเจ้าต่างกรมทั้งหลายโดยเตรียมการสนับสนุนให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตได้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าองค์ต่อไป

เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต

กลุ่มขุนนางใหม่ที่สนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเช่น เจ้าพระยาอภัยราชา ขุนนางผู้นี้ดำรงตำแหน่งต่อจากเจ้าพระยาราชภักดีสมุหนายกเดิม ตำแหน่งเดิมเป็นพระยาราชสุภาวดีบ้านประจวบ และได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาอภัยราชาว่าที่สมุหนายก ส่วนตำแหน่งเจ้าพระยาราชนาถว่าที่กลาโหมนั้นเป็นของพระยาธรรมไตรโลก บ้านคลองแกลบ ซึ่งได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนาว่าที่กลาโหม นอกจากนี้ยังได้เลื่อนให้พระยาบำเรอศักดิ์เป็นพระยารัตนาธิเบศว่าที่กรมวัง ซึ่งเป็นขุนนางคนสำคัญอีกคนหนึ่งที่สนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชครั้งที่สองในรัชกาลนี้ซึ่งเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2300 นอกจากนี้กลุ่มขุนนางใหม่นี้ยังได้ช่วยเหลือพระมหาอุปราชองค์ใหม่กำจัดศัตรูทางการเมืองโดยการบังคับให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีซึ่งเป็นพระเชษฐาของเจ้าวังหน้าออกผนวช เพื่อไม่ให้ขัดขวางการดำรงตำแหน่งของพระมหาอุปราช(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ,2510:240-241)

เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมีลักษณะของการประนีประนอมและพระองค์เองก็ไม่หวังในราชสมบัติ โดยส่วนพระองค์ แล้วพระองค์ต้องการให้ตำแหน่งเจ้าวังหน้าเป็นของกรมขุนอนุรักษ์มนตรีมากกว่าแต่ถ้าราชสมบัติจะต้องตกเป็นของเจ้าต่างกรมทั้งสามซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามกับกลุ่มของพระองค์แล้วพระองค์เองก็ไม่ยอมเช่นกัน

เจ้าต่างกรมทั้งสามมีส่วนในราชสมบัติเช่นเดียวกัน และน่าจะเท่าเทียมกันด้วยในด้านของความชอบธรรม เพราะว่าในสมัยอยุธยาผู้ที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นั้นไม่จำเป็นต้องเป็นพระมหาอุปราชเสมอไป แม้ว่าตำแหน่งเจ้าวังหน้าถูกสถาปนาขึ้นให้ดูเหมือนว่าจะได้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปแต่ก็ปรากฏหลายครั้งที่พระมหาอุปราชครองราชสมบัติในราชวงศ์บ้านพลูหลวง เช่น เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ แต่เหตุที่เจ้าต่างกรมทั้งสี่องค์นั้นไม่ได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าเป็นเพราะว่าขาดการสนับสนุนจากขุนนาง การแทรกแซงของขุนนางสมัยปลาย

รัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นสิ่งที่พระองค์ไม่สามารถควบคุมได้ และการแทรกแซงของขุนนางนั้นก็คล้ายกับในปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ คือ การที่ขุนนางทั้งหลายเป็นเสมือนผู้เลือกพระมหากษัตริย์ที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระองค์เอง และการแทรกแซงของขุนนางก็ไม่ได้เป็นการท้าทายอำนาจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ดังนั้นราชบัลลังก์ของพระองค์จึงยังมั่นคงต่อไปจนกระทั่งพระองค์สวรรคตใน พ.ศ. 2301

เจ้าวังหน้าองค์ใหม่เมื่อได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแล้วพระองค์ประทับที่พระตำหนักสวนกระต่ายภายในพระราชวังหลวงไม่ได้ประทับที่วังจันทร์เกษมเหมือนกับองค์อื่นๆ พระองค์เป็นเจ้าวังหน้าที่มาจากการสนับสนุนของขุนนางและด้วยการประนีประนอมจึงไม่ปรากฏว่าพระองค์เป็นเจ้าวังหน้าที่ท้าทายอำนาจพระราชวังหลวงเลย แต่พระองค์ต้องระมัดระวังความขัดแย้งที่จะเกิดจากเจ้าต่างกรมทั้งสามมากกว่าเพราะในปีสุดท้ายในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ตรัสมอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตท่ามกลางความขัดแย้งและป้องกันการแทรกแซงจากขุนนางที่จะมีมากไปกว่านี้ พระองค์พยายามให้เจ้าต่างกรมทั้งสามองค์ยอมรับและสนับสนุนการขึ้นครองราชสมบัติของเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ดังนั้นตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงไม่ปรากฏเหตุการณ์การชิงราชสมบัติจากเจ้าและขุนนาง แต่ทันทีที่พระองค์ประชวรหนักและใกล้สวรรคตการชิงราชสมบัติจึงเกิดขึ้นอีกซึ่งเป็นความขัดแย้งระหว่างกลุ่มของเจ้าต่างกรมทั้งสามกับกลุ่มของผู้สนับสนุนเจ้าวังหน้า (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:242-243)

การชิงราชสมบัติในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

กลุ่มทางการเมืองในสมัยปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ จะเป็นกลุ่มของเจ้าต่างกรมที่เป็นโอรสของพระองค์ ในพ.ศ.2300กลุ่มขุนนางใหม่ได้

เข้าดำรงตำแหน่งแทนกลุ่มขุนนางเก่า ได้เริ่มมีบทบาททางการเมืองของตนเอง ซึ่งก่อนหน้าการเสียชีวิตของกลุ่มขุนนางเก่า (ประมาณ พ.ศ. 2298) จะไม่มีขุนนางกลุ่มใดที่กล้าออกมาสนับสนุนกลุ่มเจ้าต่างกรมอย่างเปิดเผย ทั้งนี้เพราะอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองถูกควบคุมโดยกลุ่มขุนนางเก่าที่เป็นคนสนิทของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ลักษณะเด่นประการหนึ่งของความแตกต่างระหว่าง “กลุ่มขุนนางเก่า” กับ “กลุ่มขุนนางใหม่” คือขุนนางเก่าจะเป็นขุนนางที่ขึ้นตรงต่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ขึ้นมาใช้อำนาจได้โดยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นผู้สถาปนาเอง แต่กลุ่มขุนนางใหม่นี้ไม่สามารถจะขึ้นมาใช้อำนาจเองได้ ต้องอาศัยการสนับสนุนจากกลุ่มเจ้าต่างกรมเพื่อหวังที่จะเพิ่มพูนอำนาจของตนเอง ดังนั้นขุนนางกลุ่มใหม่จึงสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าทั้งๆ ที่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีเป็นพี่ชายน่าจะได้รับการสถาปนาตามความอาวุโส แต่เพราะขาดการสนับสนุนจากขุนนางทำให้พระองค์ไม่ได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองทรงเห็นด้วยกับลำกราบบังคมทูลของกลุ่มขุนนางใหม่ที่ขอให้พระองค์สถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า

การสนับสนุนของกลุ่มขุนนางในครั้งนี้นำให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไม่พอพระทัยมาก เพราะนอกจากพระองค์จะไม่ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้าแล้ว ยังถูกบังคับให้ออกผนวชอีกเพื่อเปิดทางให้กับเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต การกระทำของกลุ่มขุนนางในครั้งนี้นี้คล้ายกับในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ที่ขุนนางทั้งหลายต้องการจะเป็นผู้กำหนดองค์พระมหากษัตริย์เอง แต่แตกต่างกันที่ในสมัยปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนี้ ขุนนางมีเพียงกลุ่มเดียวและต่างก็มีความเห็นที่สอดคล้องกันคือต้องการเลือกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตให้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

กลุ่มเจ้าต่างกรมอีกกลุ่มหนึ่งคือกลุ่มของกรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสวกศักดิ์ และกรมหมื่นจิตรสุนทร เป็นกลุ่มที่ต้องการชิงราชสมบัติจากกลุ่ม

ของกรมขุนอนุรักษมนตรี กรมขุนพรพินิต และกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งความบาดหมางของเจ้าต่างกรมทั้งสองกลุ่มนี้มีปรากฏมานานแล้ว ตั้งแต่เมื่อครั้งเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ยังมีชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อขุนนางเก่าของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสียชีวิตหมด พระองค์จึงต้องหันมาพึ่งพากลุ่มขุนนางใหม่ ซึ่งกลุ่มขุนนางเหล่านี้ก็ไม่ได้เข้มแข็งและมีอิทธิพลทางการเมืองมากเหมือนกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ แม้แต่เจ้าพระยาพระคลังคนใหม่จะเป็นบุตรเขยของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ก็ตาม ดังนั้นกลุ่มขุนนางใหม่จึงหันมาใช้วิธีการสนับสนุนเจ้าต่างกรม ด้วยความเห็นชอบของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองด้วยในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศประชวร และพระองค์ก็น่าจะทรงคาดเดาสถานการณ์ความยุ่งยากที่จะเกิดขึ้นได้ ดังนั้นใน พ.ศ. 2300 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลของพระองค์ ขณะที่ประชวรหนักพระองค์ได้เรียกเจ้าต่างกรมทั้งสองกลุ่มให้มาปรองดองกัน และให้ยอมรับการขึ้นครองราชสมบัติของเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต(พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:242-243)

แต่ทันทีที่ข่าวการประชวรหนักของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแพร่ออกไป เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษมนตรี ซึ่งผนวชอยู่ที่วัดลมุดก็ลาผนวชและกลับมาอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายทันที ซึ่งตำหนักนี้เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตก็ให้คนทั้งหลายไปเชิญกรมหลวงพิพิธมนตรีพระราชมารดา เจ้าฟ้าจันทวดี เจ้าฟ้ากรมขุนยี่สารเสนีและพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายมารวมกันที่ตำหนักสวนกระต่าย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธได้เตรียมการด้วยการอัญเชิญพระแสงดาบ พระแสงกระบี่ พระแสงง้าวในพระที่นั่งให้ขุนพิพิธชาวที่นำไปเก็บไว้ที่ตำหนักสวนกระต่าย ซึ่งการแย่งชิงศาสตราวุธคู่ราชบัลลังก์นี้ฝ่ายของกรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสวกก็คิดขึ้นไปบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เชิญพระแสงดาบทั้งหมดไปเก็บไว้ที่พระตำหนักศาลาลวด ซึ่งเป็นที่ประทับของพระองค์เช่นเดียวกัน (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2516:243-244)

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศสวรรคต กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทรสั่งให้เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาพระคลัง พระยารัตนาธิเบศร์ปิดประตูวังตามธรรมเนียม หลังจากนั้นกรมขุนอนุรักษมนตรีกับกรมหมื่นเทพพิพิธก็สั่งให้

“เชิญหีบพระแสงในโรงคั้นเอาไปตำหนักสวนกระต่ายทั้งสิ้น” ฝ่ายของกรมหมื่นสุนทรเทพให้ขุนอนุรักษ์ภูธรข้าหลวงของพระองค์นำคนจำนวนร้อยกว่าบุกไปกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์และกำแพงโรงรถเข้ามาบรรจบกับคนของกรมหมื่นจิตรสุนทร ณ ตำหนักศาลาลวด ส่วนขุนพิพิธชาวที่ข้าหลวงของกรมหมื่นจิตรสุนทรก็นำคนจำนวนหนึ่งบุกไปพังประตูโรงแสงขนเอาปืนนกและอาวุธไปเก็บไว้เป็นจำนวนมาก (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2, 516:244)

การเตรียมอาวุธและผู้คนของทั้งสองฝ่ายซึ่งดูเหมือนว่าน่าจะเกิดเหตุนองเลือดขึ้นอีก แม้ว่าฝ่ายกรมหมื่นจิตรสุนทรกรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพภักดี จะไม่ได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มขุนนางผู้ใหญ่ในขณะนั้นแต่เจ้าต่างกรมทั้งสามก็มีไพร่พลในปกครองซึ่งสามารถช่วยเหลือพระองค์ได้ เพราะจะเห็นว่าจากจำนวนคนทั้งหลายของเจ้าเหล่านั้นเข้ามาตั้งกำลังอยู่ในพระบรมมหาราชวังเป็นจำนวนมากกว่าร้อย ซึ่งการที่เจ้าต่างกรมเหล่านี้มีคนในปกครองของตนเองทำให้ไม่จำเป็นต้องพึ่งพา ขุนนางมากนัก ถ้าจะต้องทำสงครามจึงราชบัลลังก์เพราะสามารถใช้คนในปกครองได้

ส่วนฝ่ายของกรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต และกรมหมื่นเทพพิพิธ ก็คงจะตระหนักในการเตรียมพร้อมของฝ่ายเจ้าต่างกรมตรงข้ามเหมือนกัน ดังนั้นพระองค์จึงต้องใช้กุศโลบายเพื่อป้องกันการเผชิญหน้าอันจะนำมาซึ่งความเสียหายของทั้งสองฝ่าย จึงได้นิมนต์พระเถระชั้นผู้ใหญ่ให้ช่วยกันเกลี้ยกล่อมเจ้าต่างกรมทั้งสามให้ยอมลงมาปรองดองกันโดย “อาราธนาพระราชคณะทั้งห้ารูป มีพระเทพมุนีเป็นประธาน ให้ไปว่ากล่าวเจ้าโลมเจ้าต่างกรมทั้งสาม ให้มาสมัคสมาน สโมสรรสรมัคคีด้วยกัน ตามพระราชโอวาทตรัสไว้และพระราชคณะทั้งห้าไปเจรจาถึงสองกลับ จนเพลาคึกสามยามเศษจะใกล้รุ่ง เจ้าสามกรมจึงมาเฝ้ากระทำสัตย์ ถวายทั้งสามองค์” (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2, 2516:245) แต่ด้วยความหวาดระแวงทางการเมืองที่มีต่อกัน กลุ่มของเจ้าวังหน้าร่วมกันกำจัดศัตรูทางการเมืองเป็นครั้งแรกด้วยการสำเร็จโทษเจ้าต่างกรมทั้งสาม บันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวว่า “พระองค์เจ้าต่างมารดาทั้งสามพระองค์ได้ถูกสำเร็จโทษ

ในคุกเพราะเจ้าเหล่านี้คิดชิงราชบัลลังก์ (ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9,2508:377) ดังนั้นการกำจัดศัตรูทางการเมืองของพระองค์ในครั้งนี้ซึ่งดูตาม สถานการณ์แล้ว การขึ้นดำรงครองราชย์ของเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเกิดขึ้นเพราะขุน นางร่วมมือกันสนับสนุน และขุนนางก็บังคับให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีออก ผนวช ดังนั้นเมื่อพระองค์ลาผนวชออกมาก็ย่อมมีจุดประสงค์แม้ว่าขุนนางทั้งหลาย จะไม่สนับสนุนพระองค์ก็ตาม แต่ด้วยความยินยอมของเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต พระ องค์ก็สามารถขึ้นครองราชบัลลังก์ได้

แม้ว่าเจ้าต่างกรมทั้งสามองค์จะร่วมกันกำจัดศัตรูทางการเมืองหมด สิ้นแล้ว แต่ความหวาดระแวงทางการเมืองระหว่างกันเองก็เกิดขึ้น ด้วยเหตุที่เจ้า กรมทั้งสามล้วนเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ในแผ่นดินที่เคยร่วมมือกันมา เมื่อกรม ขุนพรพินิตสละราชสมบัติให้กรมขุนอนุรักษ์มนตรีแล้ว พระองค์ก็ออกผนวชและจำ วัดที่วัดประคู้ ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นก็เกรงว่าจะเกิดภัยแก่ตนเองจึงออกผนวชที่ วัดกระโจม(พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ,2516:245-246)

การเมืองสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศพระองค์ใช้การถ่วงดุลอำนาจ ระหว่างเจ้าทรงกรมกับขุนนาง และให้เจ้าต่างกรมถ่วงดุลกันเองด้วย นอกจากนี้ พระองค์ยังประสานประโยชน์กับขุนนางกลุ่มที่ใกล้ชิดพระองค์เพื่อให้ขุนนางเหล่านี้ มาช่วยบริหารบ้านเมือง และลิดรอนอำนาจขุนนางบางกลุ่มที่พระองค์ไม่ไว้วางใจ การรวบอำนาจในการบริหารบ้านเมืองให้มาอยู่ในกลุ่มขุนนางที่พระองค์ไว้วางใจ เพียงไม่ก็คนทำให้พระองค์สามารถรอดพ้นจากการทำทลายอำนาจจากกลุ่มต่าง ๆทาง การเมือง แม้แต่พระราชโอรสของพระองค์เอง ในปลายรัชกาลการเมืองในสมัยของ พระองค์ก็ไม่สามารถรอดพ้นจากการชิงราชสมบัติได้แต่ก็เกิดขึ้นหลังจากที่พระองค์ สวรรคตแล้ว